

**КАФЕДРА УПРАВЛІННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ
У СФЕРІ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ**

**НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ
УКРАЇНИ**

ЗАТВЕРДЖУЮ
Начальник кафедри УтаОДСЦЗ
полковник служби
цивільного захисту
О.М. Соболь
„_____” _____ 200__р.

Лекція
з навчальної дисципліни «Економічна теорія»

Тема 2.2. Вступ в макроекономіку. Основні макроекономічні показники.
Циклічність економічного розвитку.

М. Харків

Місце проведення: аудиторія за розкладом занять.

Час проведення: 80 хвилин.

Матеріальне забезпечення: мультимедійний проектор.

Цілі лекції:

Вивчити поняття макроекономіки, головних макроекономічних показників, економічних криз та зростання.

Виховувати цілеспрямованість, принциповість, відповідальність за доручену справу.

Загальні методичні вказівки

1Перевірити наявність курсантів (студентів) на занятті.

2Записати на дошці тему лекції та навчальні питання.

3Викласти навчальний матеріал.

4Підвести підсумки та розкрити завдання для самостійного вивчення питань.

План лекції:

Вступ (актуалізація та мотивація вивчення теми) 3 хв.

1 Етапи розвитку макроекономічної теорії. Цілі макроекономіки. Ключові поняття макроекономіки.

2.Основні макроекономічні показники. Система національних рахунків.

3.Економічний цикл, його фази. Типи криз виробництва.

4.Економічне зростання та його типи. Інтенсивний та екстенсивний тип економічного зростання.

На самостійне вивчення виносяться питання, визначені в плані семінарського заняття.

НАВЧАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Господарський Кодекс України.
2. Цивільний Кодекс України.
3. С.В.Мочерний. Економічна теорія. К., 2004

Лекція 6. Тема: Вступ в макроекономіку. Основні макроекономічні показники. Циклічність економічного розвитку

План лекції

- 1. Предмет макроекономіки. Специфіка макроекономіки: методологічні та методичні особливості макроекономічного аналізу.**
- 2. Система національних рахунків (СНР). Основні макроекономічні показники.**
- 3. Економічна рівновага та її циклічність. Фази економічного циклу.**
- 4. Економічне зростання та його вимірювання**

1. Предмет макроекономіки

Проблеми, що традиційно відносяться до макроекономічних це:

- проблема зайнятості;
- величина виробленого національного доходу;
- динаміка ділового циклу;
- природа інфляції;
- світове господарство;
- економічне зростання.

Майже з самого свого початку макроекономіка була поділена на дві основні школи економічної думки.

Кейнсіанці (та їхні некейнсіанські спадкоємці) і монетаристи (та неомонетаристи) ведуть безжальну і невтомну битву, яка почалася з давньої полеміки з приводу втручання і невтручання уряду в економічне життя (так звана проблема laissez-faire й інтервенціонізм).

Кейнсіанці виходять з того, що ринки недосконалі, а уряди мають перевагу свого розуміння економіки.

Монетаристи вважають, що політика і влада бюрократії не дозволяють урядам успішно виправляти не вдачі ринків. Уряди обмежені у своїх впливах на ринкові процеси. Виходячи з таких засад, кожна зі шкіл використовує теорію і дані для підтримки її підходу.

Макроекономіка — це наука, що вивчає функціонування економічної системи в цілому.

На відміну від мікроекономіки, що розглядає головним чином поведінку окремого економічного суб'єкта, у макроекономіці

досліджуються результати і наслідки діяльності всіх учасників.

Саме таке виявлення залежності між макроекономічними показниками складає предмет макроекономічного аналізу.

В основі макроекономіки лежать мікроекономічні явища та процеси:

Економічна політика — це цілеспрямований вплив держави на виробництво, прибутки, зайнятість, інфляцію та інші макроекономічні параметри за допомогою зміни пропозиції грошей, рівня податків і державних витрат.

Мета макроекономічної політики — підтримка повної зайнятості, стабільності цін і ефективного економічного зростання.

Макроекономічні чинники (рівень відсотку, інфляція, безробіття) впливають на рішення домашніх господарств про заощадження, споживання, інвестування, що у свою чергу, визначає розмір і структуру сукупного попиту. **Тобто мікро- і макропроцеси взаємозалежні.**

На відміну від мікроекономіки макроекономіка використовує агреговані величини:

- валовий внутрішній продукт (ВВП) — а не обсяг випуску окремої фірми; середній рівень цін — а не ціни на конкретні товари;
- ринкова ставка — а не ставка відсотку окремого банку;
- рівень інфляції, зайнятості, безробіття.

Основними макроекономічними показниками є :

- темп зростання реального ВВП,
- рівень інфляції,
- рівень безробіття.

Позитивна описує реальні економічні явища та їхні взаємозв'язки.
Нормативна — це розробка теорії функціонування і розвитку національного господарства.

2. Система національних рахунків (СНР). Основні макроекономічні показники.

В якості узагальнюючих показників результатів функціонування національної економіки за певний період застосовують наступні агрегати:

- валовий внутрішній продукт (ВВП);
- валовий національний продукт (ВНП);
- чистий національний продукт (ЧНП);
- національний доход..

Система національних рахунків — це система взаємопов'язаних показників і класифікацій, які використовуються для описування та аналізу найзагальніших результатів і аспектів економічного процесу на макрорівні. **СНР містить інформацію про:**

- всі господарські суб'єкти, які беруть участь в економічному процесі: юридичні особи та домогосподарства;
- всі економічні операції, пов'язані з виробництвом, розподілом і перерозподілом доходів, накопиченням активів та іншими аспектами економічного процесу;
- всі економічні активи і пасиви, які формують національне багатство (основні фонди, матеріальні обігові кошти, фінансові активи, вартість землі та корисних копалин тощо)

Валовий внутрішній продукт (ВВП) характеризує сукупну ринкову вартість кінцевих товарів і послуг, вироблених підприємствами, організаціями та установами в поточному періоді на економічній території країни.

Показник ВВП представляє загальну вартість кінцевого продукту, виробленого тільки всередині країни, з використанням як власних, так і чужих факторів виробництва, тобто у ВВП не знаходить відображення продукт, створений за кордоном із використанням факторів виробництва даної країни.

Валовий національний продукт (ВНП) — це сума доданих вартостей, створених з використанням факторів виробництва, що належать даній країні та її громадянам.

В основі розрахунків макроекономічних показників лежить рівність доходів і витрат. Щоб уникнути подвійного рахунку — ситуації, коли одна

й та сама операція може бути врахована двічі, в СНР вирізняють такі поняття:

- **проміжна продукція** — це товари і послуги, що купуються з метою подальшої переробки, обробки або для перепродажу;
- **кінцева продукція** — товари і послуги, що купуються з метою кінцевого споживання, не для подальшої переробки чи продажу;
- **додана вартість фірми** — вартість, що створена в процесі виробництва на даному підприємстві і охоплює реальний вклад підприємства у створення вартості конкретного продукту, не включає вартості проміжних товарів і послуг, що були придбані фірмою і використані в процесі виробництва.

А тому з розрахунків вилучають так звані невиробничі операції, які бувають двох типів:

- **перепродаж товарів;**
- **власне фінансові операції.**

У свою чергу власне фінансові операції поділяються на:

- **державні трансфертні виплати.** Під трансфертами розуміють односторонній потік благ, доходів, які мають перерозподільний і безоплатний характер. Коли мова йде про державні трансферти, говорять про виплати із державного бюджету (пенсії, стипендії, допомога по безробіттю тощо);
- **приватні трансфертні платежі** (допомога батьків дітям-студентам, подарунки заможних родичів тощо). Ця операція не є наслідком виробництва, а виступає як акт передачі коштів від однієї приватної особи до іншої;
- **операції з цінними паперами** (купівля-продаж акцій, облігацій також вилучається із ВВП, оскільки це є обмін паперовими активами, перерозподіл власності).

Кількісно ВВП і ВНП відрізняються на суму чистих факторних доходів (ЧФД). Чисті факторні доходи визначаються як різниця між доходами, отриманими національним капіталом і робочою силою від іноземних країн, і доходами іноземців, вивезеними з нашої країни: **$VNP = VBP - ЧФД$** .

Існують три методи обчислення ВВП:

- **за доданою вартістю** (виробничий метод);
- **за видатками** (метод кінцевого використання);
- **за доходами** (розподільний метод).

За виробничим методом додану вартість визначають як різницю між обсягом виробленої продукції та поточними витратами на придбання сировини, матеріалів, палива, енергії, послуг інших підприємств. Додана вартість включає в себе оплату праці, прибуток, процент.

За видатками ВВП включає в себе суму видатків всіх макроекономічних суб'єктів на придбання кінцевих товарів **$ВВП = \text{споживчі видатки } (C) + \text{валові приватні внутрішні інвестиції } (I) + \text{державні видатки } (G) + \text{чистий експорт } (NX);$**

$$ВВП = C + I + G + NX.$$

Чистий експорт – це різниця між сумою експорту та імпорту.

За доходами ВВП обчислюється як сума всіх факторних доходів учасників виробництва, а також для балансування додають амортизацію та непрямі податки.

$ВВП = \text{заробітна плата найманих робітників} + \text{рента} + \text{процент} + \text{прибуток корпорацій} + \text{дохід від індивідуальної власності} + \text{амортизація} + \text{непрямі податки}.$

До ВВП не зараховують:

- чисто фінансові угоди (купівля-продаж акції, облігацій);
- перепродаж старих речей, які були у користуванні;
- трансфертні платежі (виплати по соціальному страхуванню, допомога по безробіттю, стипендії та ін.) і операції, які взагалі неможливо врахувати (робота домогосподарок, бартер, тіньова економіка).

Щоб можна було порівняти динаміку дійсних обсягів виробництва, обчислюють не тільки **номінальний ВВП** (в поточних цінах), але й **реальний ВВП** (в цінах базового року), таким чином знімається вплив інфляції.

До показників, що відображають перерозподіл у процесі руху ВВП, належать:

- чистий національний продукт,
- національний дохід,
- особистий дохід
- отримуваний дохід.

Чистий національний продукт (ЧНП) - це ВВП за вирахуванням амортизації. Для визначення величини національного доходу необхідно з ЧНП вирахувати величину непрямих податків. Так виходить сума доходів, зароблених усіма шарами суспільства в поточному році.

Щоб визначити величину особистого доходу, необхідно з національного доходу відняти податок на прибуток корпорацій, величину нерозподіленого прибутку корпорацій, суми відрахувань на соціальне страхування, додати суми трансфертних виплат. Нарешті, для визначення отриманого доходу необхідно від особистого доходу відняти величину прибуткового податку.

Взаємозв'язок між основними показниками можна навести у вигляді схеми:

Валовий національний продукт
мінус амортизація = Чистий національний продукт
мінус непрямі податки = Національний дохід
мінус, відрахування на соціальне страхування
мінус податок на прибуток корпорацій
мінус нерозподілені прибутки корпорацій
плюс трансфертні плати = Особистий дохід
мінус особистий прибутковий податок = Отримуваний дохід

Як використовується вироблений ВВП? Якщо абстрагуватися від наявності держави і зовнішньої торгівлі, то ВВП розподіляється на споживання та інвестиції. Базою інвестицій є заощадження. Якщо ж врахувати перерозподільчі процеси, здійснювані урядом, а саме систему оподаткування і трансфертних виплат, а також існування зовнішньої торгівлі, то можна вивести такі залежності:

ВВП = споживання + інвестиції + держ. закупівлі + чистий експорт;

отримуваний дохід = ЧНП + трансфертні виплати — податки;

отримуваний дохід = споживання + заощадження;

споживання = отримуваний дохід — заощадження = ЧНП + трансфертні виплати — податки + заощадження;

заощадження — інвестиції = держ. закупівлі + трансфертні виплати — податки + чистий експорт = держ. витрати — податки + чистий експорт.

При цьому перевищення державних витрат над податковими надходженнями утворить бюджетний дефіцит, так що:
заощадження — інвестиції = бюджетний дефіцит + чистий експорт.

Основне макроекономічне рівняння, яке характеризує співвідношення між різними складовими частинами ВВП, має, таким чином, такий вигляд:

ВВП = споживання + інвестиції + держ. закупівлі + чистий експорт —
отримуваний дохід + податки — трансферти = споживання - заощадження +
податки — трансфертні платежі

ВВП показує підсумки діяльності усього національного господарства за рік. Крім ВВП, існує ще поняття національного багатства, що являє собою всю суму матеріальних благ, накопичену в суспільстві за час його існування. До складу національного багатства включаються активи — земля і ресурси, виробничі і невиробничі фонди, а також особисте майно населення.

Матеріальну базу для приросту національного багатства утворює ВВП.

Важливу роль у визначенні параметрів економічного розвитку відіграє з'ясування позицій іноземною капіталу в національній економіці. Для цих цілей служать показники питомої ваги іноземних інвестицій у ВВП, а також співвідношення між іноземними інвестиціями в даній країні та її власними зарубіжними інвестиціями. Якщо власні активи країни за кордоном більші, ніж іноземні активи всередині країни, то остання є світовим кредитором, якщо менші, то боржником.

Відтворення та циклічність. Економічні кризи

Реалії сучасності спричинили кардинальне переосмислення шляхів суспільного розвитку, насамперед економічного зростання. Концепція економічного росту, яка базувалася на оцінці кількісних показників збільшення масштабів виробництва відходить на другий план. Проблеми економічного зростання сьогодні розглядаються у ширшому контексті: по-перше, з позиції ефективності економічної діяльності, тобто порівняння витрат і результатів суспільного виробництва, та, по-друге, з позицій сталого економічного зростання.

3. Економічна рівновага та її циклічність

Ринкова економіка розвивається циклічно.

Економічний цикл утворюють періодичні коливання загальної економічної активності.

Економічне зростання змінюється спадом виробництва, процвітання — кризою і депресією. Циклічні коливання є синхронними, відбуваються зі сталою послідовністю у чітко окреслених часових межах. У різних країнах вони відрізняються регулярністю, протяжністю та причинами виникнення. Процеси в невеликих країнах, економіка яких значною мірою залежить від умов зовнішньої торгівлі, відрізняються від процесів у великих країнах, економіка яких менш залежна від зовнішнього світу. Практично неможливо виробити єдину для всіх країн теорію економічного циклу.

Деякий час в економічній теорії переважав спрощений варіант аналізу економічного циклу, тобто не бралася до уваги проблема економічної рівноваги.

Вперше науково обґрунтував теорію економічної рівноваги К. Маркс, визначивши загальний методологічний принцип, згідно з яким кризові спади в економіці розглядалися як відхилення від стану рівноваги. Він вважав, що постійна тенденція різних сфер виробництва до рівноваги є реакцією на постійне порушення цієї рівноваги.

Економічна рівновага — стан економіки, за якого досягаються стале зрівноважування та взаємне збалансування структур, що протистоять одна одній, — виробництво і споживання, попит і пропозиція, ресурси і потреби.

Теорія загальної рівноваги набула широкого розвитку в економічних дослідженнях західних вчених.

У сучасній економічній теорії — це важливий розділ економічної науки. Відомі американські економісти Дж.-Р. Хікс і К.-Дж. Ерроу в 1972 р. були удостоєні Нобелівської премії з економіки за розробку «теорії загальної рівноваги і економічного добробуту», яка сприяє вирішенню практичних завдань ринкової економіки.

Будь-які відхилення від збалансованого стану, спричинені впливом внутрішніх та зовнішніх факторів, автоматично задіють сили, які прагнуть до збалансованості. За визначенням П. Самуельсона, рівновага — стан економіки, за якого зберігається її здатність до саморегулювання.

Автоматичним механізмом самоврівноважування економічних взаємозв'язків є механізм досконалої конкуренції.

Отже, економічна рівновага є конкурентно-ринковою та багаторівневою.

В економічній теорії розмежовують рівновагу виробництва, розподілу, обміну та споживання. Сукупно вони формують загальну систему економічної рівноваги відтворювального процесу.

Економічна теорія вирізняє також повну та часткову, тимчасову та постійну рівновагу.

Найзагальніші умови формування економічної рівноваги простого та розширеного відтворення були визначені ще К. Марксом. Аналізуючи марксистські схеми розширеного відтворення, американський економіст Василь Леонтьєв (1906—1999) розробив метод аналізу міжгалузевих зв'язків за принципом «витрати — випуск», який надав теорії рівноваги нові можливості практичного застосування.

ЧУ теорії циклічності рівновагу розглядають як вихідний стан економічної динаміки. Класичне визначення економічного циклу розробили американські вчені Артур Берне (нар. 1904) та Уеслі Мітчелл (1874—1948): «Економічні цикли — це тип коливань у сукупній економічній активності нації, яка організує свою діяльність у формі приватного підприємництва; цикл складається з періоду піднесення, який спостерігається одночасно в багатьох видах економічної діяльності і змінюється загальним для всієї економіки періодом спаду, скорочення виробництва з наступним поживавленням, яке перейде у фазу піднесення наступного циклу; така зміна фаз циклу повторюється, але не обов'язково періодично».

Економічна рівновага не є статичною. Структурні зв'язки динамічні й завдяки цьому здатні до вдосконалення. Коли структурні порушення відтворювальних зв'язків досягають критичної величини, досягнення стану рівноваги здійснюється стрибкоподібно — через економічні кризи, які є специфічним інструментом примусового подолання диспропорцій та відновлення рівноваги.

Економічної рівноваги можна досягнути, активно використовуючи можливості державного регулювання. Вдосконалення його методів дало змогу протягом останнього десятиріччя зменшити глибину економічних криз та послабити їх негативні наслідки.

Циклічність як об'єктивна закономірність економічного розвитку виявляє себе в різних формах. Її можна класифікувати за такими ознаками: періодичність або довготривалість та рушійні сили, які визначають механізм перебігу циклу.

З урахуванням терміну тривалості цикли класифікують на:

- великі (періодичністю 40—60 років);
- середні (7—11 років);
- малі — короткострокові коливання ділової активності, які можуть повторюватися кожні три-чотири роки.

Довгострокові циклічні коливання в економіці були відкриті у другій половині XIX ст. Англійський економіст Уільям Джевонс (1835—1882) у 1879 р. опублікував статистичний аналіз, в якому обґрунтував існування поряд із середніми та короткостроковими циклами довгострокових коливань ділової активності. Наукову теорію довгих хвиль розробив російський вчений Микола Кондратьєв (1892—1938), який на початку 20-х років XX ст. опублікував важливі теоретичні дослідження з цієї проблеми.

Суть теорії Кондратьєва полягає в тому, що довгострокові цикли обумовлені ендегенними (внутрішніми) факторами економічного зростання. Вони прямо пов'язані з циклічністю розвитку продуктивних сил, передусім засобів праці. Від першої промислової революції (кінець XVIII — перша третина XIX ст.) і до середини XX ст. було три довгих цикли. З розгортанням сучасної науково-технічної революції розпочався четвертий цикл, який триває і тепер.

Матеріальною основою теорії довгих хвиль є структурне оновлення технологічного способу виробництва. Відбувається воно еволюційно, коли поліпшуються і удосконалюються існуючі технології, або революційно, коли відбуваються якісні зміни матеріалізації наукових знань.

Ці два методи доповнюють і замінюють один одного. Еволюційний дає змогу використати потенціал існуючих технологій. Технічні революції означають перехід до нових технологічних принципів, які потім поширюються еволюційно.

У структурі довгострокових циклів виділяють два етапи розвитку, відповідно цикл утворюють дві фази:

- **низхідна фаза** — період зміни базисних технологій та технологічних структур виробничої системи суспільства, триває 20—25 років;
- **висхідна фаза** — період тривалого піднесення економічного та науково-технічного розвитку суспільства, триває 25—30 років.

Найвідчутніше впливають на процес відтворення середні цикли. В економічній теорії їх вважають базовими. **За змістом середньострокові цикли є економічними циклами всього відтворювального процесу, оскільки відображають циклічність розвитку не лише виробництва, а й розподілу, обміну та споживання.**

Матеріальною основою середніх циклів є фізичне оновлення основних засобів виробництва, насамперед їх найактивнішої частини — знарядь праці.

Економічні цикли середньої тривалості мають чотири послідовні фази:

- кризу,
- депресію,
- пожвавлення,
- піднесення.

Основними фазами є криза та піднесення.

Циклам притаманні певні загальні риси, передусім однакова послідовність фаз. Але на різних етапах економічного розвитку суспільства і за різних умов відтворення циклу його фази виявляються по-різному.

Криза (рецесія, падіння). Вона є **основною фазою**, що формує і визначає особливості й тривалість економічного циклу. Передусім охоплює найчутливіші сфери грошово-кредитних зв'язків, оптової, а відтак і роздрібною торгівлі.

Біржова паніка та масове знецінення капіталу внаслідок падіння курсів акцій нерідко є симптомами наближення чергового спаду. Розвиток кризи проявляється у нагромадженні товарних мас у процесі оптової торгівлі,

уповільненні їх просування до споживача, що призводить до зниження загальних показників динаміки промислового виробництва, руйнування капіталу. Відсутність можливості реалізувати товар відриває купівлю від продажу. Придбані продавцями у промисловців партії товарів не переходять у сферу споживання, не досягають остаточного пункту свого руху і залишаються у сфері обігу. Але промисловець вважає свої ринкові проблеми розв'язаними і продовжує виробляти товари у попередніх кількостях.

Один потік товарів наздоганяє інший, поки не з'ясується, що попередній потік не поглинуто сферою споживання. Масштаби товарного обміну різко скорочуються, що призводить до спаду виробництва, зростання безробіття, зниження рівня загальної заробітної плати, прибутків. Зростають потреби у платіжних засобах, попит на гроші, тому підвищуються ставки позичкового відсотка.

За своїми соціально-економічними наслідками криза є найвідчутнішою фазою, а з економічної точки зору — найскладнішою і найсуперечливішою.

Криза є руйнівною, оскільки порушує макроекономічну рівновагу, розбалансовуючи взаємодіючі структури. Вона спричиняє: перевиробництво з наступним падінням обсягів виробництва, нагромадженням товарних мас в оптовій торгівлі; падіння товарних цін; зростання безробіття, збільшення кількості незайнятих виробничих потужностей; падіння рівня реальної заробітної плати, інших доходів, прибутків підприємств, життєвого рівня населення; зниження платоспроможного попиту населення; зменшення обсягів оптової та роздрібної торгівлі; крах грошово-кредитних відносин; наростання обсягів взаємних неплатежів; зростання норми позичкового відсотка; нестачу грошової маси, масове знецінення капіталу, згорання інвестиційних процесів; падіння курсу акцій, біржову паніку; масові банкрутства підприємств; зростання соціальної напруженості у суспільстві.

Однак циклічні коливання ділової активності є умовою ефективного відтворення, а сама криза — суттєвою інтегральною часткою цього процесу. **У період кризи прискорено відмирають застарілі економічні системи.**

Криза є загостреним економічним станом, який може бути поштовхом до розвитку, структурних змін в економіці, підвищення ділової активності.

З 1825 р. капіталістична система господарства пережила 21 економічний цикл. Найглибшою була економічна криза 1929—1933 рр. Вона супроводжувалася масовими банкрутствами підприємств, колосальним зростанням армії безробітних, втратою дрібними акціонерами своїх акцій. Скорочення виробництва під час кризи триває доти, доки не встановлюється ринкова рівновага, тобто пропорційність попиту та пропозиції. Після цього

кризовий спад припиняється, а економіка входить у фазу депресії.

Депресія (застій, стагнація). Вона проявляється в стабілізації економіки на найнижчому рівні, призупиненні падіння цін, збереженні високого рівня безробіття. Кількість робочих місць не збільшується, рух капіталу повільний, нові інвестиції відсутні.

Під час депресії поступово починається відновлення перерваних кризою господарських зв'язків, зменшення товарних запасів, переливання капіталу в перспективніші галузі, а головне — масове оновлення основного капіталу.

Пожвавлення. Ця фаза циклу вирізняється тим, що вперше після кризового спаду зростає попит на засоби виробництва та робочу силу, спостерігається економічне зростання, збільшуються прибуток та заробітна плата. У суспільній свідомості оживають сподівання на краще. Відновлюється докризовий рівень економічного розвитку.

Найголовнішими рисами пожвавлення є оновлення основного капіталу, модернізація виробництва, відновлення інвестиційного процесу, активізація сукупного попиту, підвищення рівня виробництва, скорочення безробіття, зростання позичкового відсотка. Ця стадія продовжується доти, поки рівень виробництва не досягне рівня попереднього економічного циклу.

Піднесення (експансія, пік). Це — фаза в промисловому циклі, за якої економічний розвиток досягає найвищого рівня, що характеризується масовим оновленням і розширенням основного капіталу, реконструкцією старих виробничих потужностей і новим будівництвом, нарощуванням обсягів національного виробництва, активним інвестиційним процесом, стрімким зростанням прибутків, сукупного попиту, повною зайнятістю, суттєвим підвищенням заробітної плати, розвитком кредитно-фінансових відносин. Економічне зростання прискорюється, поліпшуються всі показники ринкової кон'юнктури.

Саме у цей, найбільш сприятливий для економіки період зріють передумови майбутнього спаду. Їх розвиток приховують розгалужена мережа торгівлі, розвинута кредитна система, штучні дефіцити внаслідок спекуляцій на зростанні цін. І лише у період кризового спаду стають очевидними справжні масштаби не-рівноваги ринкової економіки. Ринкова рівновага, тобто пропорційність сукупного попиту та сукупної пропозиції, є короточасним, випадковим станом економічної системи.

Антициклічне регулювання економіки — свідомі й цілеспрямовані дії держави, а частково могутніх корпорацій і наднаціональних органів, спрямовані на промисловий цикл з метою зменшення глибини циклічних криз, стабілізації господарської кон'юнктури і темпів економічного зростання.

4. Економічне зростання та його вимірювання

Важливим критерієм економічного розвитку є економічне зростання. Економічне зростання — збільшення якісних та кількісних параметрів виробництва.

Швидке, нульове чи навіть негативне економічне зростання не завжди свідчить про темпи економічного розвитку.

Економічне зростання може вимірюватися у фізичному виразі (фізичне зростання) та у вартісному (вартісне зростання).

На макроекономічному рівні основними показниками динаміки економічного зростання є:

- зростання обсягу ВВП або НД;
- темпи зростання ВВП або НД в розрахунку на душу населення;
- темпи зростання промислового виробництва загалом за основними галузями та на душу населення.

Економічне зростання визначається певними факторами. В економічній науці поширилася теорія трьох факторів виробництва, родоначальником якої був Ж.-Б. Сей. Суть її полягала в тому, що вартість продукту створюється працею, землею та капіталом.

Пізніше виробничі фактори отримали ширше тлумачення. Ними вважають: працю, землю, капітал, підприємницьку здатність, науково-технічний прогрес.

Темпи економічного зростання завжди втілюються в динаміці суспільного продукту, яка зумовлена кількісним збільшенням факторів виробництва або їх удосконаленням. **Відповідно розрізняють екстенсивний та інтенсивний типи розширеного відтворення.**

Екстенсивний тип відтворення — розширення масштабів виробництва на

незмінній технічній основі за рахунок додаткового залучення матеріальних і трудових ресурсів.

Екстенсивний тип характерний для країн, які мають резерви трудових і сировинних ресурсів.

Інтенсивний тип відтворення — зростання масштабів виробництва шляхом якісного вдосконалення чинників виробництва: застосування прогресивних засобів праці, підвищення кваліфікації робітників, удосконалення використання наявних ресурсів.

Інтенсивні чинники економічного зростання: зростання продуктивності праці, підвищення фондівіддачі, зниження матеріалоємності.

Фактори економічного зростання поділяють на три групи:

- фактори пропозиції, які охоплюють задіяні природні та трудові ресурси, обсяг основного капіталу, сучасні технології;
- фактори попиту — рівень сукупних витрат на придбання факторів пропозиції;
- фактори розподілу — рівень ефективності використання придбаних ресурсів.

За екстенсивного розвитку зміна співвідношення між факторами відбувається рівномірно, досягнення максимуму виробництва продукції залежить головним чином від стану економічних ресурсів, особливо поєднання затрат праці та капіталу, і лише певною мірою від рівня науково-технічного прогресу, який стає провідним елементом інтенсивного економічного зростання.

Про це вперше заявив у 50-ті роки професор Массачусетського технологічного інституту Р.-М. Солоу.

З розвитком та освоєнням досягнень НТП інтенсивні фактори стають переважаючими. Та в дійсності чітко вираженого екстенсивного або інтенсивного типу економічного зростання не існує, можна лише виявляти переваги інтенсивного або екстенсивного типу економічного

Тема 2. § 1. СУСПІЛЬНЕ ВИРОБНИЦТВО: МАТЕРІАЛЬНЕ І НЕМАТЕРІАЛЬНЕ ВИРОБНИЦТВО

Фази суспільного виробництва

Нагадаємо насамперед відому істину про те, що основою життя людського суспільства є виробництво матеріальних і духовних благ: щоб жити, трудитися, створювати блага, люди повинні їсти, пити, мати одяг, житло, тобто постійно споживати матеріальні і духовні блага. А споживати можна лише те, що створено людською працею. Тому суспільство завжди має виробляти засоби до життя. Процес виробництва матеріальних і духовних благ являє собою трудову діяльність людей.

Суспільне виробництво за своєю структурою складається з таких елементів, або фаз:

- а) власне виробництво;
- б) розподіл;
- в) обмін;
- г) споживання.

Фази виробництва тісно між собою пов'язані, хоча кожна з них відносно відособлена, має свої характерні особливості.

Насамперед тісний зв'язок існує між власне виробництвом і споживанням.

Споживання являє собою використання створених благ. Воно буває двох видів: виробниче й особисте.

Виробниче споживання - це використання засобів виробництва і робочої сили працівника для виготовлення суспільно необхідного продукту. Отже, даний вид споживання фактично означає виробництво. З ним пов'язане й особисте споживання, в процесі якого відбувається відтворення робочої сили. Споживання визначає мету виробництва і його структуру. Виробництво створює предмет споживання, породжує нове споживання, визначає його спосіб.

Таким чином, дещо відрізняючись за своїми функціями і роллю, власне виробництво й споживання взаємопов'язані і лише в своїй єдності можуть представляти виробництво. З цього взаємозв'язку слід виокремити особисте споживання як процес задоволення потреб членів суспільства в матеріальних і духовних благах. Воно виступає логічною кінцевою метою будь-якого виробництва. Тому весь процес суспільного виробництва має споживацький характер. Якщо зв'язок між виробництвом і споживанням деє втрачається, то трудова діяльність стає безглуздою або перетворюється у виробництво заради виробництва, а не заради особистого споживання.

Перед тим як надійти до споживання, продукт передусім має бути розподіленим (пройти стадію розподілу) **Розрізняють такі види розподілу:**

- а) розподіл засобів виробництва;

- б) розподіл трудових ресурсів;
- в) розподіл предметів споживання.

У процесі розподілу встановлюється частка кожного (трудового колективу чи окремої особи) в одержанні суспільного продукту. Але щоб отримати саме те, що необхідно для задоволення конкретних потреб суспільства, кожного виробничого підрозділу й окремої людини, продукт має пройти стадію обміну.

Обмін виступає в трьох видах:

- а) обмін діяльністю і здібностями;
- б) обмін засобами виробництва;
- в) обмін предметами споживання.

Виробництво, розподіл, обмін і споживання завжди слід розглядати як органічне ціле. Це дає змогу розкрити зміст економічного ладу як субординованої системи економічних відносин.

Сфери виробництва

За характером економічної діяльності людей у суспільному виробництві розрізняють три великі сфери, або блоки галузей:

- 1) основне виробництво;
- 2) виробнича інфраструктура;
- 3) соціальна інфраструктура.

Основне виробництво - це галузі матеріального виробництва, де безпосередньо виготовляються предмети споживання й засоби виробництва. Примноження суспільного багатства визначається саме цими галузями, їхнім технічним рівнем. **Основне виробництво включає** сировинний, паливно-енергетичний, металургійний, агропромисловий, хімічно-лісовий комплекси, виробництво товарів народного споживання, капітальне будівництво тощо. Сьогодні в Україні лише в промисловості нараховується близько 9 тис. підприємств, які виготовляють різноманітну продукцію.

Виробнича інфраструктура являє собою комплекс галузей, які обслуговують основне виробництво і забезпечують ефективну економічну діяльність на кожному підприємстві і в народному господарстві в цілому.

До них належать:

транспорт, зв'язок, торгівля, кредитно-фінансові заклади; спеціалізовані галузі ділових послуг (інформаційних, рекламних, лізингових, консультаційних, інженерно-будівельних тощо).

Надаючи послуги виробництву, сприяючи підвищенню його ефективності і поліпшуючи умови праці, господарська діяльність даних галузей фактично примножує суспільне багатство. Тому саме розширення виробничої інфраструктури і перетворення її в крупний сектор господарства є однією з найважливіших закономірностей індустріального розвитку економіки.

В розвинутих країнах сфера послуг виробництву - велика і високоефективна галузь суспільної діяльності. Наприклад, у США на транспорті, у сфері зв'язку й торгівлі нині створюється 1/5 частина валового національного продукту. У господарстві України цей показник значно нижчий.

Отже, за сучасних умов найважливішим напрямом удосконалення суспільного виробництва має бути прискорений розвиток виробничої інфраструктури.

Основне виробництво і виробнича інфраструктура в сукупності становлять сферу матеріального виробництва. Але в міру розвитку суспільства зростають його потреби в духовних благах, які створюються в нематеріальній сфері, що й зумовлює існування соціальної інфраструктури.

Соціальна інфраструктура - це нематеріальне виробництво, де створюються нематеріальні форми багатства, які відіграють вирішальну роль у всебічному розвитку трудящих, примноженні їхніх розумових і фізичних здібностей, професійних знань, підвищенні освітнього й культурного рівня.

Сфера соціальної інфраструктури включає такі галузі:

охорону здоров'я й фізичну культуру;

загальну середню, спеціальну середню, професійно-технічну й вищу освіту, систему підвищення кваліфікації тощо;

житлово-комунальне господарство;

пасажирський транспорт і зв'язок;

побутове обслуговування;

культуру й мистецтво.

Згідно з прийнятою у статистиці методикою обліку до соціальної сфери належить наука як одна із форм суспільної свідомості, один з головних факторів духовного розвитку людини. Однак прикладна наука має включатися в процес матеріального виробництва як безпосередня продуктивна сила.

Така "роздвоєність" властива й торгівлі, транспорту, зв'язку:

вони належать як до матеріального виробництва (тією мірою, якою в них продовжується процес виробництва), так і до нематеріального (оскільки пов'язані з обслуговуванням людей).

Охорона навколишнього середовища належить до матеріального виробництва, бо здійснюється шляхом його вдосконалення. Водночас вона стосується також і соціальної сфери, оскільки безпосередньо пов'язана зі створенням сприятливих умов для життя людини. Тривалий час в економічній літературі дана сфера людської діяльності включалася до невиробничої сфери, поряд з такими її ланками, як держпарат, партпарат, управління громадських рухів, армія, міліція. Однак такі міркування неправомірні.

В сфері соціальної інфраструктури створюються послуги, які задовольняють соціальні й духовні потреби людей, сприяють примноженню суспільного багатства.

Праця, що затрачена на певну соціальну послугу, є суспільно необхідною і корисною. Вона рівнозначна праці в сфері матеріального виробництва, тому

її слід визнати продуктивною. Все це дає підстави вважати, що соціальна інфраструктура є сферою нематеріального виробництва; її не можна ототожнювати з невиробничою сферою.

Досвід розвинутих країн переконує, що соціальна інфраструктура поступово перетворюється в основну сферу людської діяльності. Так, у США в сфері соціальних послуг зайнято близько 70% усіх найманих працівників і створюється понад 60% валового національного продукту. В нашій країні ці показники набагато нижчі.

Обсяг і якість соціальних послуг - важливий показник економічного прогресу суспільства й рівня життя населення. Тривалий час недооцінка ролі соціальної сфери спричинювала значне відставання у нас саме тих галузей, які сьогодні визначають рівень цивілізованості суспільства, характер соціальної спрямованості виробничої діяльності. Це проявляється у відставанні розвитку таких галузей, як охорона здоров'я, побутове обслуговування населення, в низькому рівні матеріально-технічної бази науки, вищої та середньої освіти тощо. Тому важливим стратегічним завданням економіки має бути прискорений розвиток соціальної інфраструктури.

Важливою складовою суспільного виробництва є також його організація й управління. Не потребує доведення те, що будь-який економічний процес має бути певним чином організований. Причому за умов посилення усупільнення виробництва, поглиблення поділу праці, спеціалізації та кооперування значення чіткої організації всіх ланок економіки зростає.

Суспільна організація виробництва має відповідати передусім таким загальним вимогам:

- а) створювати широкі можливості для природно-історичного процесу економічного розвитку, не допускати волюнтаристського втручання у виробництво;
- б) забезпечувати науково-технічний прогрес і бути адекватною досягнутому рівню реального усупільнення виробництва.

Лише за цих умов організація виробництва сприятиме економічному розвитку, підвищенню його ефективності.

§ 2. ОСНОВНІ ФАКТОРИ СУСПІЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА ТА ЇХНЯ ВЗАЄМОДІЯ

Робоча сила

Суспільне виробництво завжди передбачає функціонування двох факторів: особистого й речового.

Особистий фактор виробництва представляють трудові колективи, люди, зайняті суспільне корисною працею в галузях матеріального і

нематеріального виробництва. Це - працівники промисловості, будівництва, сільського господарства, транспорту, зв'язку, торгівлі, комунального господарства, науки, культури, охорони здоров'я, тобто всі ті категорії трудящих, результатом праці яких є певний корисний результат (матеріальний продукт або послуга).

Трудові колективи виступають особистим фактором виробництва тому, що кожний працівник є носієм робочої сили, завдяки якій він може створювати життєві блага, вдосконалювати техніку виробництва.

Робоча сила - це здатність людини до праці, або сукупність її фізичних і розумових здібностей, що використовуються в процесі створення матеріальних і духовних благ. Отже, щоб з'ясувати суть робочої сили, необхідно спочатку розкрити зміст самої праці.

Праця - це свідомо діяльність людини, спрямована на створення необхідних для задоволення особистих і суспільних потреб у матеріальних і духовних благах, а також інша діяльність, зумовлена суспільними потребами.

У процесі трудової діяльності людина перетворює дані природою предмети відповідно до своїх потреб. Однак цей процес не слід розуміти однобічно. Йдеться про те, що не лише природа має слугувати людині, а й люди повинні слугувати їй, зберігаючи її багатства.

Крім того, кожний працівник, впливаючи на навколишнє середовище, змінює також власну природу, розвиваючи свої здібності, нагромаджуючи досвід, знання і вміння. В цьому розумінні праця не лише породила людину, а й забезпечила її розвиток і вдосконалення. І навпаки, якщо людина не займається трудовою діяльністю, вона деградує як суспільне явище. Поза працею фактично не може бути й повноцінної людини.

Люди завжди жили й трудилися в суспільстві. Трудові колективи з їхніми творчими здібностями є головною продуктивною силою суспільства. Тому розвиток суспільного виробництва завжди починається з удосконалення самих працівників виробництва, які потім збагачують увесь виробничий процес новими винаходами, забезпечують його постійний прогрес. **З цього випливає такий висновок: здатність до розвитку тієї чи іншої системи визначається насамперед тим, які вона створює умови для творчого розвитку самого працівника, насамперед його розумових та інтелектуальних здібностей, а також чи забезпечує умови реалізації цих здібностей безпосередньо в господарській діяльності.**

Одна з найважливіших причин економічної відсталості нашої країни полягає саме в тому, що командно-адміністративна система тривалий час не лише стримувала господарську ініціативу, а й створювала на шляху прогресу непереборні перепони.

Науково-технічний прогрес підвищує роль людини в суспільному виробництві і висуває нові вимоги до кожного працівника.

По-перше, зростають вимоги до кваліфікації і відповідальності працівників за функціонування могутньої і складної техніки. Сучасний робітник має бути висококваліфікованим. Отже, суспільство повинне виділяти значні кошти на

підготовку кваліфікованих трудових ресурсів.

По-друге, технічний прогрес вимагає робітника творчого, тому праця має бути вільною. Так само як примітивні засоби праці зумовлюють рабську експлуатацію, сучасний НТП об'єктивно вимагає розкріпачення працівника, надання йому необхідних прав і свобод.

По-третє, праця в умовах НТП має бути також матеріально забезпечена. Сучасний робітник зможе нормально працювати лише в разі забезпечення його необхідними житловими та іншими побутовими умовами. Історичний досвід незаперечно доводить, що без вирішення соціальних проблем жодне суспільство не зможе досягти істотних результатів і в розвитку суспільного виробництва. Більше того, ігнорування соціальних проблем неминуче породжує кризову ситуацію в економіці. Про це переконливо свідчить той стан, в якому опинилася наша країна.

Нині для більшості людей їхня праця є засобом до життя. Це вимагає сумлінного ставлення до справи і, як правило, напруження фізичних та інтелектуальних сил. І все ж одержане при цьому матеріальне й моральне задоволення надихає людину на активну творчу діяльність. Ще У. Петті справедливо назвав працю батьком багатства. І справжня радість праці - в її результатах, у ній самій як джерелі підвищення добробуту кожного працівника і зростання суспільного багатства.

Засоби виробництва

Другим фактором виробництва є засоби виробництва: предмети й засоби праці. Це - речові елементи виробництва, за допомогою яких люди створюють матеріальні й духовні блага.

Предмети праці включають всі ті предмети, на які спрямована праця людини, а саме:

предмети, дані природою;

сировина (створені людьми предмети праці);

вторинні ресурси;

штучно створені матеріали (штучні тканини, полімерні, керамічні матеріали).

Збільшенню обсягу сировинної бази слугують такі фактори:

а) комплексне використання корисних копалин, повніше добування цінних елементів природи. Поступово долається таке становище, коли через недостатній розвиток технології багато рідкісних металів не видобувалися з корисних копалин і залишалися у відходах;

б) розвиток матеріалозберігаючих технологій. Вони дають можливість нарощувати виробництво кінцевого продукту за тих же обсягів видобутку сировини і матеріалів.

У сучасних індустріально розвинутих країнах ресурсозбереження стало вирішальним джерелом задоволення приросту потреб економіки в паливі, енергії, сировині й матеріалах. Отже, важливим завданням нашої країни є зниження матеріалоємності та енергоємності національного доходу. Для цього в Україні є значні резерви.

Однією з складових засобів виробництва є засоби праці: ті засоби, за допомогою яких людина впливає на предмет праці.

Вони включають:

знаряддя праці (машини, верстати, авто моти та ін.);

"без машинну" техніку (електричне розрядження, хімічний та електричний процеси);

"судинну" систему виробництва (трубопроводи, цистерни та інше обладнання);

виробничі будови, споруди, шляхи.

Предмети й засоби праці в сукупності становлять засоби виробництва.

Вони приводяться в рух працівниками виробництва. Засоби виробництва і люди, які використовують їх, являють собою продуктивні сили.

Взаємодій факторів виробництва

У продуктивних силах завжди існують певні пропорції, в яких поєднуються фактори виробництва.

З технічного боку, характер їхньої взаємодії виражається через технічну будову виробництва. Вона показує в натуральному вигляді, скільки засобів виробництва приводить у рух один працівник. Цей показник виражається кількістю машин, потужністю двигунів, обсягом сировини і матеріалів, що припадають на одного працівника.

З розвитком технічного прогресу відносно менша кількість працівників використовує дедалі більшу масу засобів виробництва. Наслідком даного процесу стає вивільнення трудових ресурсів. Це свідчить про необхідність глибокого аналізу тенденцій технічної будови, з тим щоб виробити необхідні заходи щодо запобігання безробіття, своєчасного здійснення перепідготовки і перекваліфікації працівників, їхнього соціального захисту.

З економічного боку, характер поєднання факторів виробництва визначається їхньою суспільною формою. Коли власником засобів виробництва і робочої сили є одна й та ж особа, то існує пряме поєднання особистих і речових елементів продуктивних сил. Це характерно для індивідуальної трудової діяльності, дрібного товарного виробництва. В історії мало місце і пряме, відкрите насильне поєднання робочої сили із засобами виробництва: в рабовласницькому та феодальному суспільствах.

У капіталістичному суспільстві поєднання факторів виробництва відбувається шляхом купівлі-продажу робочої сили. Робітник як власник робочої сили продає її, а капіталіст купує. При цьому основу заробітної плати робітника становить вартість робочої сили, тобто вартість матеріальних і духовних благ, необхідних для самого працівника й утримання його сім'ї. Це було характерним переважно для домонополістичного капіталізму.

За сучасних умов у розвинутих країнах поєднання факторів виробництва здійснюється шляхом добровільного найму працівника. При цьому заробітна плата дедалі більшою мірою пов'язується не лише з

вартістю робочої сили, а й з кількістю та якістю праці. Тривалий час у вітчизняній економічній літературі панувала догма, що за соціалізму відбувається пряме поєднання робочої сили і засобів виробництва. Доводилося це, виходячи з панування суспільної власності на засоби виробництва. На практиці ж одержавлення власності зумовило різні форми поєднання робочої сили, причому переважали насильницькі методи. Це проявилось в низькому рівні оплати, що спричинило втрату заінтересованості безпосередніх виробників у її результатах. Таким чином, аналіз поєднання факторів виробництва із соціально-економічного боку має велике значення для характеристики економічного ладу суспільства. **Ефективним слід визнати той суспільний лад, який забезпечує найвищий рівень народного добробуту.**

Екологічні обмеження суспільного виробництва

Суспільне виробництво ґрунтується передусім на природних факторах.

У загальному плані виробнича взаємодія людини й природи здійснюється шляхом втягування у господарський обіг відповідних ресурсів та обміну речовин між людиною і навколишнім природним середовищем. У результаті праці природні ресурси набувають конкретних властивостей, які задовольняють певні потреби суспільства.

Всі матеріальні блага, що споживаються людьми, а також засоби виробництва являють собою здебільшого модифіковані людською працею елементи природи.

Природні елементи (їх обсяг і різноманітність) впливають на функціонування економіки кожної країни. Не визначаючи цілком хід її соціально-економічного розвитку, вони є важливою умовою розміщення продуктивних сил, результативності виробництва та добробуту населення.

Природні фактори господарювання, якими володіє кожна країна, становлять її еколого-економічний потенціал.

Він виступає у двох формах:

ресурсного та регенераційного потенціалу.

Ресурсний потенціал являє собою сукупність елементів природи, що бере або може взяти безпосередню участь у суспільному виробництві. Беручи участь у кожному циклі суспільного виробництва, природні ресурси виступають як першоджерела засобів виробництва або заміщують їх. Від наявності природних ресурсів залежить забезпечення виробництва первинною сировиною та енергією і відповідно ефективність господарювання, хоча цей зв'язок не є прямим. Досить згадати приклад колишнього СРСР, для якого висока забезпеченість природними ресурсами була одним із факторів тривалого екстенсивного розвитку економіки. Загалом же ресурсні обмеження негативно впливають на ефективність суспільного виробництва. Так, ускладнення видобутку сировини, збільшення віддаленості джерел її розташування, погіршення якості ресурсів вимагають більших матеріальних, фінансових і трудових витрат на виробництво

готового продукту.

Природні ресурси поділяються на дві великі групи:

- 1. відновні**
- 2. невідновні**

Даний поділ ґрунтується на розмежуванні природних ресурсів за ступенем їх відновлюваності та вичерпності. Велика група ресурсів (до них належать передусім мінерально-сировинні) практично не відновлюються і не мають замінників. На жаль, саме ця група ресурсів активно використовується у суспільному виробництві, та її запаси різко скорочуються. Так, за підрахунками спеціалістів, за останні 50-70 років у світі перероблено стільки сировини, скільки за всю попередню історію людства. Якщо світовий видобуток сировини подвоювався кожні 15 років, то для України цей показник становив близько 10 років. Щорічно у світі видобувається різних гірських порід майже 100 млрд. т, виплавляється близько 800 млн. т різних металів. В Україні щорічний видобуток гірських порід дорівнює близько 2 млрд. т. мінеральної сировини - 1 млрд., кам'яного та бурого вугілля - 160 млн., залізної руди - 100 млн. т.

Процес вичерпання доступних природних ресурсів, ускладнення умов їх видобутку, зниження цінних речовин у корисних копалинах призводить до зростання витрат та істотного природного обмеження ефективності суспільного виробництва. Очевидним прикладом цього слугує те, що в Україні майже вичерпані розвідані копалини нафти й газу, і зміна ситуації з енергоносіями даного виду стала важливим фактором дестабілізації економіки держави.

Не менш складна ситуація склалася з відновлюваними ресурсами. Справа в тому, що частина ресурсного потенціалу відновлюється під впливом природних процесів перетворення і нагромадження речовин та енергії. Однак за надмірної інтенсивності їх використання швидкість природного відновлення може не забезпечити їхнього відтворення. Факти свідчать, що на планеті використовується близько 70% фунту, придатного для сільськогосподарського використання, майже половина приросту лісу, близько 10% стоку річок. В Україні високий рівень розораності земель, орні землі становлять 85% площ степів та лісостепів, але значна частина земель загублена в результаті вітрової та водної ерозії. Дефіцит води дорівнює 4 млрд. м³, використовується майже 65% річного стоку Дніпра.

Низька забезпеченість України лісом, а ті лісові ресурси, що є, значною мірою заражені хворобами та шкідниками.

У зв'язку з інтенсивним використанням ресурсного потенціалу він має тенденцію до зменшення, хоча цьому процесові протистоїть освоєння та включення у господарський обіг нових природних багатств.

Регенераційний потенціал ґрунтується на можливості природних систем переробляти наслідки людської життєдіяльності і відновлювати обіг речовин у навколишньому середовищі. Природні системи та їхні елементи мають властивість відновлюватися та нейтралізувати шкідливі результати суспільного виробництва. Людство повинно рахуватися з тим, що

збереження традиційної технологічної схеми "видобуток сировини - переробка - викид у навколишнє середовище відходів" призводить до дедалі більших порушень екологічної стійкості у навколишньому середовищі.

Крім того, значною мірою люди негативно впливають на природу і в позавиробничій діяльності. У сучасних умовах залучення природних ресурсів у суспільне виробництво є малоефективним, а то й марнотратним. У кінцевий результат виробничої діяльності матеріалізується лише незначна частина первісне залучених у виробництво природних ресурсів. Це призводить до того, що, наприклад, до недавнього часу в атмосферу Землі щорічно викидалося близько 200 млн. т окису вуглецю, понад 50 млн. т різних вуглеводів тощо.

Регенераційна функція еколого-економічного потенціалу України реалізується досить складно. Внаслідок малопродуктивного багатовідхідного виробництва інтенсивно забруднюються ґрунт і водоймища, дедалі більшою кількістю хімічних сполук насичується повітряний басейн. Обсяг відходів добувної, енергетичної та металургійної промисловості досягає 12 млрд. т і продовжує щорічно зростати на 1,7-1,9 млрд. т. За 1986-1990 рр. у повітряний басейн республіки було викинуто всіма джерелами забруднення понад 80 млн. т шкідливих речовин. Значно ускладнила еколого-економічну ситуацію в Україні аварія на ЧАЕС.

Такий екологічний стан знижує можливості життєдіяльності людини, їй стає дедалі важче пристосовуватися до умов навколишнього середовища.

Склалася тривожна ситуація, коли нарощування виробництва вступило у суперечність з екологічними можливостями природних систем. Проблема ускладнюється тим, що погіршення екологічного стану проявляється не так виразно, як, наприклад, інфляція, дефіцит, безробіття, але за своїми наслідками воно є не менш складним та загрозливим.

Чи означає сучасна екологічна ситуація той факт, що природні обмеження суспільного виробництва є абсолютними і дана проблема не може бути вирішена? Теоретичні надбання та господарська практика свідчать, що екологічні обмеження суспільного виробництва будуть існувати завжди, але суспільство має адаптуватися до природних умов, що змінюються. Йдеться передусім про екологізацію виробництва, обов'язкове врахування природних факторів при прийнятті господарських рішень.

Дійова охорона природи та раціональне використання її ресурсів можливі за належної структурної перебудови виробництва, всебічного ресурсозбереження, формування системи матеріальних стимулів природоохорони, втілення у господарювання природозберігаючих досягнень науки і техніки, ефективного екологічного виховання членів суспільства. Обмежуючий екологічний фактор істотно знизиться, коли природоохоронне орієнтоване виробництво буде не тільки виснажувати ресурси, а й стане сферою раціонального використання всіх багатств, якими наділила людей Земля.

§ 3. СУСПІЛЬНИЙ ПРОДУКТ

Сукупний суспільний продукт

Узагальнюючим результативним показником виробничої діяльності суспільства виступає сукупний суспільний продукт. Він являє собою всю суму матеріальних і духовних благ, створених суспільством за певний проміжок часу (як правило, за рік).

Розраховують сукупний суспільний продукт по-різному.

Залежно від того, які елементи включають до його складу, слід розрізняти:

валовий суспільний продукт,

кінцевий суспільний продукт,

валовий внутрішній продукт,

валовий національний продукт.

Валовий суспільний продукт

Протягом тривалого часу в Україні, як і в інших країнах Східної Європи, узагальнюючий результат виробництва розглядався як **валовий суспільний продукт**. Статистичні органи розраховують його як суму виробленої за рік (чи інший проміжок часу) валової продукції всіх галузей матеріального виробництва: промисловості, будівництва, сільського й лісового господарства, вантажного транспорту, зв'язку і торгівлі (тією мірою, якою вони обслуговують виробництво), матеріально-технічного постачання, заготовок сільськогосподарських продуктів, громадського харчування, а також інших виробничих видів діяльності (видавництво, виробництво кінофільмів, збирання грибів, ягід тощо).

При визначенні величини валового суспільного продукту завжди стикаються з повторним рахунком окремих виробничих затрат. Справа в тому, що до його вартості включається не лише готовий, а й проміжний продукт (сировина, паливо, матеріали), причому один і той же проміжний продукт враховується декілька разів. Наприклад, залізна руда спочатку включається у валову продукцію гірничодобувної промисловості, а потім - у вартість виготовленого з неї металу, тобто у валову продукцію металургійної промисловості, і т. д. У кінцевому підсумку валова продукція всіх галузей економіки включає повторний рахунок різних елементів проміжного продукту. В цьому полягає головний недолік даного показника: він

навіть приблизно не відображає тієї суми благ, які створені суспільством для задоволення своїх потреб.

Кінцевий суспільний продукт

Детальніше характеризує результати господарської діяльності кінцевий суспільний продукт.

Він являє собою всю масу виробленої за певний період часу готової продукції.

За своїм речовим змістом він складається:

- а) з готових до особистого споживання предметів споживання;**
- б) з готових до виробничого використання засобів праці (тобто лише частини засобів праці без предметів праці).**

Отже, кінцевий продукт є лише частиною валового продукту, яка у вигляді готової продукції надходить у розпорядження суспільства й використовується для споживання населення, відновлення зношених протягом року засобів праці та нагромадження. За своєю величиною він відрізняється від валового суспільного продукту тим, що не включає проміжного продукту, а також незавершеного виробництва та будівництва і виключає, таким чином, повторний рахунок матеріально-виробничих затрат. **Розраховується кінцевий продукт як сума валової продукції не всіх галузей матеріального виробництва, а лише тих, де формується готовий продукт.** Наприклад, для виготовлення вантажного автомобіля необхідна різноманітна кількість деталей, які виробляють понад 100 галузей економіки. Але в кінцевому продукті всі вони враховуються один раз, а саме: у вартості вантажного автомобіля.

Щоб детальніше це уявити, розглянемо схематично рух лише одного елемента - металовиробів, необхідних для виготовлення автомобіля. Цей рух складається з таких крупних блоків:

видобуток руди - виплавка металу - виготовлення автомобіля - складання заготовок і деталей

Наприклад, у розрахунку на один автомобіль видобувається 10 т залізної руди вартістю 300 грн. Дана вартість складається із затрат засобів праці і створеної живою працею шахтарів вартості у такому, скажімо, співвідношенні: 100 грн. - перенесена вартість і 200 грн. знову створена вартість. На наступній стадії з даної руди виготовляється метал на суму 700 грн., сюди включається вартість використаної руди 300 грн. і додана вартість 400 грн., яка створена на металургійних підприємствах. Метал поступає на машинобудівні підприємства, де спочатку виготовляються певні деталі, припустімо, на 2000 грн. (700 грн. руда + 1300 грн. додана вартість), а потім збирається автомобіль вартістю 8000 грн. (2000 грн. деталі + 6000 грн. додана

вартість). У цьому випадку кінцевий продукт становитиме 8000 грн. - це вартість вантажного автомобіля. Розрахована ж за валовим методом дана вартість дорівнюватиме:

11 тис. грн. = 300 + 700 + 2000 + 8000.

Таким чином, кінцевий продукт є показником, що відображає величину створених у суспільстві матеріальних благ.

Виходячи з цього, чи доцільно розраховувати ще й валовий суспільний продукт? На це запитання, мабуть, треба дати ствердну відповідь. Справа в тому, що валовий суспільний продукт виражає складні госпрозрахункові відносини між підприємствами, а також між галузями економіки. Він є необхідним для госпрозрахункової, комерційної діяльності підприємств. Крім того, суспільство завжди має знати, скільки необхідно створити проміжного продукту, щоб одержати певну кількість готових до споживання предметів. Кінцевий же продукт має велике значення для статистичного обліку реально виготовлених у суспільстві матеріальних благ, а також для розрахунку загальногосподарської економічної ефективності

§ 4. ЕФЕКТИВНІСТЬ СУСПІЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА

Соціальна та економічна ефективність

Однією з найважливіших якісних характеристик суспільного виробництва є його ефективність.

Розрізняють соціальну та економічну ефективність.

Соціальна ефективність виражає ступінь задоволення особистих потреб суспільства. Вона показує, наскільки господарська діяльність

спрямована на саму людину, відповідає її потребам та інтересам.

Якщо постійно підвищується добробут народу і забезпечується високий життєвий рівень, то, звичайно, дане суспільне виробництво є соціально ефективним.

Економічна ефективність виражає результативність суспільного виробництва шляхом зіставлення затрат і одержаного результату, її визначають за такою формулою:

$$E = \Pi / Z$$

де Π - вартість продукту,

Z - матеріально-грошові затрати.

В результаті одержуємо показник, що характеризує величину затрат на одиницю створеного продукту. Чим дешевше, з меншими затратами обходиться суспільству виготовлення матеріальних і духовних благ і чим більше їх створюється, тим буде вищою економічна ефективність суспільного виробництва.

Між соціальною та економічною ефективністю існує взаємозв'язок. З одного боку, поліпшення задоволення особистих потреб усіх членів суспільства об'єктивно вимагає зростання економічної ефективності. Так, не можна підвищити добробут народу, не забезпечивши істотне зростання продуктивності суспільної праці. Економічна ефективність виступає могутньою підмогою вирішення соціальних проблем. З іншого боку, підвищення соціальної ефективності виступає вирішальним фактором раціонального та економічного ведення господарства в інтересах суспільства та окремих його членів.

Проте на практиці подібний взаємозв'язок не завжди існує, що проявляється в нераціональному використанні матеріальних ресурсів, забрудненні навколишнього середовища тощо. Якщо втрачається зв'язок між соціальною та економічною ефективністю, то це фактично означає, що виробництво здійснюється заради виробництва, тобто воно набуває безглузлого характеру.

Об'єктивною закономірністю має бути зростання ефективності виробництва такої продукції і такої якості, яка дійсно потрібна суспільству для задоволення його потреб.

У цьому суть взаємозв'язку економічної і соціальної ефективності господарської діяльності.

Показники економічної ефективності

Для характеристики ефективності виробництва використовується ціла

система економічних показників, з допомогою яких визначається результативність використання окремих видів ресурсів. Виділимо серед них такі.

Продуктивність праці (Пп) - виражає відношення величини продукту (П) до затрат живої праці (ЗПЖ):

$$Пп = П / ЗПЖ$$

Зворотний цьому показник виражає трудоемність продукції. Вона показує, скільки виробляється продукції за певний проміжок часу, або, навпаки, скільки затрачається праці на одиницю продукції.

Продуктивність праці розраховується двояко: а) виробництво продукції на одного працівника; б) виробництво продукції на одну відпрацьовану людино-годину. При цьому використовуються як натуральні, так і вартісні показники.

Наприклад, на взуттєвій фабриці одержано такі показники: вироблено 40 тис. пар взуття, працювало 100 робітників протягом 25 днів, робочий день становив 8 год.

Продуктивність праці розраховуватиметься таким чином:

$$Пп = 40000 / 2000 = 2 \text{ пари/год.};$$

$$Пп = 40000 / 100 = 40 \text{ пар/год.};$$

Вартісні показники продуктивності праці застосовуються для узагальнюючої характеристики діяльності підприємства.

Якщо, наприклад, підприємство випускає різномірну продукцію, то спочатку необхідно підрахувати її вартість, а потім, розділивши одержану величину на відповідні затрати, одержимо продуктивність праці: виробіток валової продукції (в карбованцях) в розрахунку на людино-годину чи на одного робітника.

Продуктивність праці - це синтетичний показник ефективності виробництва. В ній у концентрованому вигляді відбиваються всі сторони господарської діяльності: технічний прогрес, організація виробництва, використання трудових і матеріальних ресурсів. Тому не випадково, що саме рівень продуктивності праці нерідко розглядається як найважливіший показник прогресивності суспільної форми виробництва.

Продуктивність праці - це показник використання робочої сили.

Ефективність же матеріально-речових факторів виражається такими показниками, як матеріаловіддача і фондівіддача.

Матеріаловіддача - це відношення вартості продукту до матеріальних затрат. Вона показує, скільки виробляється продукції на одиницю затрат праці, втіленої в предметах праці. Наприклад: вироблено 100 пар взуття - на суму 10 000 крб., витрачено сировини, матеріалів, палива - на 4 000 крб.,

матеріаловіддача = $10000/4000 = 2,5$ крб.

Це означає, що на карбованець матеріальних затрат припадає 2,5 крб. готового продукту.

Зворотний показник являє собою матеріалосмність.

Фондовіддача - це відношення вартості продукту до основних виробничих фондів. Вона виражає ефективність використання засобів праці, тобто показує, скільки виробляється готової продукції на одиницю основних виробничих фондів. Наприклад, на підприємстві використовується щорічно основних виробничих фондів на суму 1 млн. крб., а продукції випускається за рік на 1,2 млн. крб. Тоді фондовіддача становитиме: $1,2 \text{ млн. крб.} / 1 \text{ млн. крб.} = 1,2$ крб.

Це - важливий показник інтенсивності використання фондів. Якщо обладнання не простоює, а використовується в дві-три зміни, то відповідно виробляється і більше продукції, а отже, і вища фондовіддача.

Це - також важливий показник технічного стану фондів. Якщо досконаліше й продуктивніше застосовується обладнання, то відповідно має бути вищою і фондовіддача.

Завдання полягає в тому, щоб забезпечити інтенсивне використання найновішого обладнання, відмовившись від збиткового застарілого устаткування. При цьому продуктивність впроваджуваного нового обладнання має зростати швидше, ніж його вартість. Однак недотримання цих вимог технічного прогресу зумовило істотне зниження фондовіддачі.

Зазначені основні показники ефективності виробництва тісно між собою пов'язані. Насамперед слід підкреслити прямий зв'язок між підвищенням продуктивності праці і відповідним зростанням фондовіддачі. Водночас динаміка цих показників може не збігатися.

Це може бути зумовлене:

а) об'єктивними причинами, головним чином первинним етапом індустріалізації виробництва (наприклад, для збирання врожаю зернових в оптимальні строки необхідно істотно збільшити кількість комбайнів, хоч урожайність при цьому зростає незначно);

б) суб'єктивними причинами (скажімо, коли залучається до виробництва малопроодуктивна техніка, яка до того ж і використовується не досить інтенсивно).

Незважаючи на це, все ж загальним закономірним процесом має бути такий, коли науково-технічний прогрес позитивно позначається на всіх результатах господарської діяльності.

Названі основні показники ефективності суспільного виробництва виражають (поряд з іншими) лише окремі результати господарської діяльності. Щоб мати уявлення про ефективність виробництва в цілому, необхідно проаналізувати всю систему факторів, які впливають на кінцевий результат.

§ 1. ПОНЯТТЯ ВЛАСНОСТІ. ТИПИ, ФОРМИ І ВИДИ ВЛАСНОСТІ

Поняття власності

Вивчення господарського ладу тієї чи іншої країни неминує ставити перед дослідником корінне питання: кому належить економічна влада, хто розпоряджається суспільним багатством. Суть цієї влади полягає в характері привласнення засобів виробництва і його результатів. Тому, щоб з'ясувати природу та економічну структуру того чи іншого суспільства, необхідно передусім розкрити зміст існуючої системи відносин власності.

Відносини власності виникають між людьми з приводу привласнення матеріальних і духовних благ. Привласнення означає відношення людей до певних речей, як до своїх.

Спочатку відносини власності виступали у формі певних історичних звичаїв. З виникненням держави стали розроблятися юридичні закони, котрі визначали, за якими правовими нормами привласнюється і розподіляється суспільне багатство між різними суб'єктами (окремими громадянами, соціальними групами, класами, державою). Правові відносини власності виражаються в закріпленні за різними суб'єктами прав володіння, користування і розпорядження. Стаття 2 Закону України "Про власність" так трактує право власності: **"Право власності - це врегульовані законом суспільні відносини щодо володіння, користування і розпорядження майном"**.

Отже, відносини власності втілюються насамперед у певних юридичних нормативних актах. **Але власність - це не лише юридична, а й економічна категорія.** Причому остання є визначальною: саме економічні відносини власності детермінують їхню юридичну форму. **Взаємозв'язок тут такий: економічні відносини - базисні, юридичні - надбудовні.**

Власність в економічному сенсі являє собою складну систему господарських відносин, які існують у виробництві. Ця система включає в себе такі групи відносин:

а) відносини з приводу привласнення умов виробництва і його результатів;

- б) відносини господарського використання майна;**
- в) економічні форми реалізації відносин власності.**

Розглянемо ці відносини більш конкретно. Насамперед зазначимо, що речовий зміст власності становлять переважно матеріальні блага - предмети природи або продукти людської праці. Проте речі самі по собі - це не власність, так само як золото чи срібло за своєю природою не є грошима. Благородні метали перетворилися в гроші лише за певних виробничих відносин. Це ж стосується й відносин власності. Звичайно, об'єктом власності є речі.

Але власність як економічна категорія - не річ, а система економічних відносин між людьми з приводу привласнення речей.

Характер цих відносин на різних етапах суспільного розвитку складався не однаково. Для його характеристики важливо розрізняти типи, форми і види власності.

Типи, форми і види власності

Історії відомі два основних типи власності - приватна і суспільна.

Приватна характеризується тим, що засоби виробництва, а отже, і вироблений продукт належать приватним особам. Вони можуть привласнювати продукт як своєї, так і чужої праці. Тому розрізняють приватну власність трудову і нетрудову, що має вирішальне значення для характеристики різних форм приватної власності: дрібнотоварної, рабовласницької, феодалської, приватнокапіталістичної.

З цих міркувань випливає, що в тих суспільствах, де переважає ручна фізична праця, нетрудові доходи справді означають експлуатацію. Такими є, наприклад, рабовласницьке і феодалське суспільства. Доходи рабовласників і феодалів - це нетрудові доходи, які вони одержують в результаті експлуатації рабів і кріпаків.

В цивілізованому суспільстві, де переважно висококомеханізоване та автоматизоване виробництво, нетрудові доходи не завжди мають соціально несправедливий характер. Справа в тому, що застосування капіталу підвищує продуктивну силу працівника. Як зазначає П. Самуельсон, капітал має "власну продуктивність". Тому той дохід, що походить від капіталу, логічно має привласнюватися власником капіталу. Якщо, наприклад, за рахунок коштів акціонерів здійснена технічна реконструкція підприємства і завдяки цьому зросли його доходи, то останні мають виплачуватись у формі дивідендів власникам акцій.

Суспільній власності притаманне спільне привласнення засобів виробництва і виробленого продукту.

Її можна представити у двох основних видах:

як власність народу в цілому

як власність окремих колективів.

Реально ж у господарській практиці вона виступає в формах державної і колективної власності.

Прогресивний економічний розвиток завжди передбачає взаємодію цих двох типів власності. Водночас не заперечує того, що одна з них може бути переважаючою в окремі періоди і етапи розвитку людського суспільства. Відносини власності також виникають у процесі господарського використання певного майна. Це особливо має місце тоді, коли власник засобів виробництва сам не веде господарську діяльність. Він надає можливість іншим особам володіти його майном на конкретних умовах. Тоді між власником і підприємцем виникають відносини використання майна. Підприємець одержує юридичне право володіння і користування чужою власністю. Прикладом цього може бути оренда - договір про надання за певну плату майна якого-небудь власника для тимчасового користування іншим особам. Аналогічні відносини виникають на державних підприємствах - між державою як власником засобів виробництва і трудовими колективами, при концесії, в акціонерних товариствах і кооперативах тощо.

Власність економічно реалізується, коли приносить дохід її суб'єкту. Такий дохід може бути виражений прибутком, різного роду платежами.

Наприклад, в умовах оренди призначається орендна плата, при концесії - платежі, або встановлюється частка прибутку, яку тимчасово виплачують господарі власнику. Держава також реалізує свою власність через систему податків і платежів.

Власність у системі економічних відносин

Відносини власності охоплюють весь господарський процес і, природно, пронизують відносини з приводу виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ і послуг. Тобто вони охоплюють надто великий спектр економічних відносин. І не лише економічних. З

проблемами власності ми стикаємося щоденно протягом всього життя. В основі численних конфліктів - від дрібної лайки в транспорті до світової війни - лежить невміння або небажання розмежувати "моє" і "чуже".

Результатом невизначеності поняття "наше" є безгосподарність. Отже, "моє", "чуже", "наше" охоплюють багато сторін суспільного життя.

Виходячи з цього іноді ставлять знак рівності між власністю і виробничими відносинами в цілому, цілковито їх ототожнюють. Дане тлумачення власності не можна визнати правомірним. Воно не враховує тієї обставини,

що в системі виробничих відносин кожного суспільства поряд з елементами, що безпосередньо характеризують привласнення людьми певних благ, є елементи, пов'язані з привласненням речей опосередковано, в кінцевому підсумку. До таких належать, наприклад, значна частина організаційно-економічних відносин з приводу концентрації, спеціалізації, кооперації, конкуренції, взаємодопомоги, обміну виробничим досвідом тощо.

У цих і багатьох інших випадках економічні відносини не пов'язані з поточним споживанням речей тим чи іншим власником. Вони залежать від власності, визначаються нею, але самі не є власністю. Отже, власність - не єдиний елемент економічного базису суспільства; її не можна ототожнювати з усією системою економічних відносин. Яке ж місце вона посідає в цій системі?

Власність - це ядро системи виробничих відносин, серцевина кожного суспільного способу виробництва, її називають ще основним, визначальним виробничим відношенням.

При цьому мається на увазі таке.

По-перше, власність визначає характер функціонування не лише соціально-економічних, а й організаційно-економічних відносин. Наприклад, за умов суцільного одержавлення власності немає умов для розвитку підприємництва, маркетингової організації господарства тощо.

По-друге, власність визначає цілі й мотиви розвитку виробництва.

По-третє, будь-які докорінні зміни в економічних відносинах мають починатися з відповідних перетворень у відносинах власності.

Без цього не можна досягти скільки-небудь істотних зрушень у господарському житті.

Як живий організм людини відштовхує й поглинає чужорідні тіла, так і економічна система не сприймає часткових нововведень, розчиняє їх у своєму середовищі. Зламати адміністративно-командну систему управління можна було лише шляхом позбавлення її власності.

Оскільки власність - це основне економічне відношення, то, очевидно, з її аналізу слід починати вивчення економічного ладу кожного суспільства.

§ 2. ВІДНОСИНИ ВЛАСНОСТІ У ЗМІШАНІЙ ЕКОНОМІЧНІЙ СИСТЕМІ

Особливості приватнокапіталістичної власності

Суспільний лад, який прийшов на зміну феодалізму, спочатку називався розпливчате й не досить зрозуміло - "громадянське суспільство".

Французькі історики, які описували Велику французьку революцію, відкрили класи, і тоді новий суспільний лад стали називати "буржуазним" - за назвою панівного класу. З появою наукових праць А. Сміта, Д. Рікардо, К. Маркса, які розкрили суть капіталу як основного економічного відношення буржуазного ладу, це суспільство дістало назву, яка вживається й нині, - "капіталізм". Основу економічної системи капіталізму становить приватнокапіталістична власність. Ця форма власності докорінно відрізняється як від рабовласницької, так і від феодальної, а також від приватної власності дрібних товаровиробників.

У рабовласницькому суспільстві не лише засоби виробництва, а й сам виробник були власністю господаря. Останній міг безкарно вбити свого раба, як міг зламати будь-яку річ, що належала йому. Раба в стародавньому світі вважали знаряддям, здатним говорити, або живим товаром. Існувала відкрита експлуатація.

За феодалізму встановлюється інша форма приватної власності - повна власність на землю і неповна на працівника виробництва, тобто кріпосного селянина, якого феодал не міг убити, але міг продати й купити. Кріпосний селянин володів дрібними знаряддями виробництва. Основною формою реалізації феодальної власності, як і за рабства, була відкрита експлуатація. У дрібному товарному виробництві приватна власність на засоби виробництва базується на особистій праці їхнього власника. У цьому її відмінність від усіх інших форм приватної власності.

За капіталізму на ранніх етапах його розвитку існувала повна індивідуальна приватна власність на засоби виробництва, які концентрувалися в руках не багатьох капіталістів. Безпосередні виробники - трудящі - були позбавлені засобів виробництва, а отже, і засобів існування.

Робітничий клас юридично є вільним класом. Робітника капіталіст не може ні купити, ні продати, ні примусити працювати на себе. Але щоб одержати засоби для утримання себе і своєї сім'ї, він вимушений сам добровільно найматися на капіталістичну фабрику і там зазнавати експлуатації. Отже, капіталістична експлуатація базується не на прямому насильстві, як це було за рабства й феодалізму, а на економічному примусі до праці.

Природно, виникає питання, чи мали місце відносини експлуатації в суспільстві, яке ми називали соціалістичним. Звичайно, соціалістична ідея передбачала побудову суспільства повної справедливості і рівності в економічних відносинах між людьми. Однак реалізована вона не була. За умов командно-адміністративної системи управління, властивій колишнім "соціалістичним" країнам, між бюрократичним апаратом і трудящими існували відносини експлуатації. Причому останні, як свідчить практика, тією чи іншою мірою можуть поєднувати в собі різні риси експлуатації, які були відомі раніше.

Матеріальна основа виникнення відносин експлуатації криється в самому

виробництві, а саме: у здатності робітника створювати додатковий продукт. З давніх-давен людина здатна була виробляти більше продуктів, ніж необхідно для її існування. В цьому простому факті закладена можливість експлуатації людини людиною: робітник спроможний своєю працею утримувати не лише себе, а й іншого.

Постійний: і змінний капітал

Капіталіст може одержувати доходи лише тому, що він є власником капіталу. Будь-який виробничий процес починається з авансування певних грошових коштів на придбання факторів виробництва. **Отже, спочатку капітал виступає в грошовій формі (Г), потім перетворюється в елементи виробництва (В), засоби виробництва (ЗВ) і робочу силу (РС). У скороченому вигляді ця формула має вираз:**

Г-Т-Г

Це - загальна формула капіталу.

Частина капіталу, яка виступає у формі засобів виробництва, називається постійним капіталом (с). Інша частина, що витрачається на купівлю робочої сили, - це змінний капітал (v). Загальну вартість авансованого капіталу можна виразити формулою:

$$K = c + v$$

Дві частини капіталу відіграють не однакову роль у процесі виробництва.

Постійний капітал переносить свою вартість на готовий продукт.

Наприклад, якщо на кондитерській фабриці протягом якогось періоду витрачається цукру на 20 тис. дол., то вся ця сума включається в ціну готової продукції - цукерок, тортів тощо.

Постійний капітал не збільшує існуючої вартості, тому він не може бути джерелом додаткової вартості.

Змінний капітал, представлений функціонуючими працівниками, створює нову вартість, у тому числі додаткову. Наприклад, на згаданій вище фабриці фонд заробітної плати робітників протягом місяця становить 10 тис. дол., а вони виробляють продукції (після відрахування перенесеної вартості постійного капіталу) на суму 40 тис. дол. Додаткова вартість становитиме 30 тис. дол.

Додаткова вартість - це вартість, створена працівниками понад вартість робочої сили і безкоштовно привласнена власником засобів виробництва.

Виходячи з цього, **вартість товару (W) можна виразити так:**

$$W = c + v + t,$$

де t - додаткова вартість.

Природу додаткової вартості тривалий час виявити не вдавалося. Вперше до

її наукового обґрунтування підійшов А. Сміт. Він є родоначальником трудової теорії вартості. Виходячи з того, що вартість створюється працею, Сміт виникнення додаткового доходу пов'язував з купівлею-продажем живої праці. Проте тут же виникає проблема: як можна продати працю, коли вона є не предметом, а процесом.

Найглибше обґрунтування суті додаткової вартості дав К. Маркс. Він показав, що на капіталістичному ринку з'являється особливий товар - робоча сила, власником якого є робітник.

Робоча сила - це прихована (потенційна) здатність до праці, а не сама праця. Щоб краще це зрозуміти, наведемо аналогію, зрозумілу кожній людині, яка хоч раз відчувала голод: здатність шлунка перетравлювати їжу і сам процес перетравлювання - не одне й те саме. Так і здатність до праці ще не є праця; щоб вона відбулася, робітникові необхідно попередньо продати "робочі руки" тим, у кого є засоби і предмети праці, - капіталістам.

Товар робоча сила, як і будь-який інший товар, має дві властивості: вартість і споживну вартість. **Вартість товару робоча сила визначається вартістю матеріальних і духовних благ, необхідних для нормального відтворення робочої сили і робітника як особистості, а також для утримання його сім'ї. Споживна вартість даного товару полягає в його здатності виробляти додаткову вартість.**

На капіталістичному підприємстві робочий день ділиться на дві частини: необхідний робочий час, протягом якого відтворюється вартість робочої сили, і додатковий, коли створюється додаткова вартість.

Розуміння суті експлуатації необхідне кожному для того, щоб можна було відрізнити її від іншої системи економічних відносин, визначити своє місце в економічному ладі суспільства, обґрунтовано боротися проти експлуатації, де б вона не виникала.

Індивідуальна приватнокапіталістична власність була пануючою на ранніх етапах розвитку капіталізму. Це був період розвитку вільної конкуренції. Його завершення припадає на першу чверть XIX ст.

Державна власність

У міру економічного прогресу поступово зростає значення інших форм власності. Так, сьогодні в США окремим приватним особам належить всього 10-15% капіталу. Водночас збільшується частка державної власності. Це - форма капіталістичної власності на засоби виробництва, за якої володарем їх виступає капіталістична держава.

Так, у ФРН на державний сектор припадає 98% видобутку кам'яного вугілля, 70% виробництва електроенергії, 93% залізничних і 100% авіаційних перевезень, близько 70% виплавки алюмінію, понад 40% суднобудування, 11% виплавки сталі, значна частина виробництва

автомобілів. Приблизно такі ж дані характерні й для Англії, Австрії, Італії, Франції.

Державна власність, крім виробничих підприємств та інфраструктури, включає рухоме й нерухоме майно, необхідне для функціонування адміністрації, армії, поліції; фонди соціальної інфраструктури - освіти, соціального забезпечення, охорони здоров'я тощо; засоби державно-кредитної системи.

Як показує досвід капіталістичних держав, є дві основні причини, що викликають необхідність державного підприємництва:

по-перше, намагання ліквідувати слабкі ланки в структурі національної економіки. Наприклад, після Другої світової війни найслабшими ланками англійської економіки були транспорт і енергетика. Вони вимагали великих капіталовкладень з тривалим строком обороту коштів, що робило їх мало привабливими для приватного капіталу. Націоналізувавши ці галузі, держава взяла на себе всі обов'язки щодо їх технічного переозброєння і розвитку;

по-друге, бажання прискорити науково-технічний прогрес. Розробка і створення дослідних зразків машин і технологічних ліній стали справою дорогою і ризикованою, тому фірми не завжди наважуються вкладати кошти в ті напрями наукових досліджень, успіх і вигідність яких не гарантовані. Держава, виступаючи ініціатором технічного прогресу, бере на себе величезні затрати, пов'язані з ризиком втрати вкладених капіталів. Так, наприклад, була створена атомна промисловість у США, Великобританії, Франції. Розвиток державної власності, як буде показано нижче, має суперечливий характер. Проте це не заперечує того факту, що сучасна розвинута країна є крупним власником.

Кооперативна власність

Поряд з державною широкого розвитку набула також кооперативна форма власності. **Це - колективна власність кооперативів, що виникають на ґрунті добровільного усупільнення їхніми членами всіх або частини належних їм засобів виробництва, а також грошових внесків (паїв).** Спочатку кооперативні підприємства виступали у формі споживчих і постачально-збутових. Вони будувалися на основі пайових внесків. Вперше споживчий кооператив був створений в Англії в 1844 р. під назвою "Товариство справедливих рождельських піонерів". Основними його принципами були: торгівля лише доброякісними товарами; продаж товарів за готівковий розрахунок за середніми цінами; розподіл прибутку між членами пропорційно їхнім закупкам; поступове нагромадження паю, що оплачується незначним процентом; рівність голосів незалежно від

придбаних паїв.

Закупівельно-збутові кооперативи - це об'єднання дрібних товаровиробників. Вони ставили за мету організувати вигідніший збут продукції членів кооперації, спільну закупку сировини і знарядь виробництва, а також предметів особистого споживання.

Пізніше створюється широка мережа кооперативних підприємств їх сьогодні можна кваліфікувати як кооперацію виробничу, житлову, кредитну, споживчу, промислову, збутову, сільськогосподарську, постачальну.

Кооперативні форми діяльності - невід'ємна частина господарського життя більшості країн. За деякими оцінками, сьогодні в усьому світі діє близько 1 млн. кооперативних організацій понад 120 видів, які об'єднують приблизно 600 млн. чоловік.

Найміцніші економічні позиції в кооперативній сфері діяльності капіталістичних країн належать сільськогосподарським кооперативам, тобто самодіяльним організаціям фермерів, які об'єднуються для спільного виробництва і переробки сільськогосподарської продукції або для забезпечення економічних потреб їхніх індивідуальних господарств. Так, у середині 80-х років у країнах Європейського Економічного Співтовариства (ЄЕС) на фермерські кооперативи припадала більш як половина сумарного обороту кооперативного сектора економіки. Сьогодні в країнах Скандинавії кооперативи реалізують на внутрішніх і зовнішніх ринках до 80%, а в - Японії - понад 90% товарної продукції аграрного сектора. В Нідерландах цей показник дорівнює 60-65%, у ФРН, Франції та Іспанії - 50-52, у США, Великобританії, Італії і Бельгії - 30%.

Нерідко кооперативи є домінуючими не лише на внутрішньому, а й на зовнішньому ринках. Наприклад, у Франції, Італії, Португалії і ФРН, виноробство яких значною мірою визначає кон'юнктуру на світовому ринку вина, 35-46% (у Франції до 70%) його виробництва і збуту здійснюють кооперативи.

Важливою діяльністю кооперативів є виробниче постачання фермерських господарств. Так, на закупівельно-постачальні кооперативи у країнах ЄС припадає приблизно 50% обсягу поставок товаровиробникам необхідних їм засобів виробництва. У таких країнах, як Норвегія, Фінляндія, Швеція, цей показник дорівнює приблизно 60%, а в США - 26%.

Звичайно, кооперативам нелегко вести виробничу діяльність, конкуруючи з монополіями. Однак за багаторічну свою історію вони змогли вкоренитись, створити розгалужену систему з міцною матеріально-технічною базою, розвинутою інфраструктурою і стійкими виробничими зв'язками.

§ 3. ТРАНСФОРМАЦІЯ ФОРМ ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ

Форми власності в народному господарстві України

За умов демократизації економіки і формування ринку відбуваються істотні зміни у відносинах власності. Ці зміни ґрунтуються на прийнятих Верховною Радою України законах "Про власність", "Про приватизацію майна державних підприємств", "Про приватизацію невеликих державних підприємств (малу приватизацію)", "Про приватизаційні папери".

Зазначені закони передбачають конкретні заходи для здійснення переходу від монополії держави на привласнення засобів і результатів виробництва і на управління ним до різноманітних форм власності, передусім йдеться про широке роздержавлення власності і приватизацію підприємств.

Згідно з прийнятим Верховною Радою України законодавством про власність та розвиток підприємництва в сучасних умовах формується нова система відносин власності, яку можна представити наступним чином.

Індивідуальна власність громадян:

а) особиста власність - формується за рахунок трудових доходів від ведення власного господарства, від коштів, вкладених у кредитні заклади, акції та інші цінні папери;

б) власність трудового господарства - це власність членів сім'ї та інших осіб, які спільно ведуть трудове господарство: майстерні, інші малі підприємства в сфері побутового обслуговування, торгівлі, громадського харчування, житлові будинки й господарські будівлі, машини, обладнання, транспортні засоби, сировина, матеріали та інше майно, необхідне для самостійного ведення господарства;

в) власність селянського та особистого підсобного господарства. Селянське господарство може мати у власності житлові будинки, господарські будівлі, насадження на земельній ділянці, продуктивну й робочу худобу, сільськогосподарську техніку, транспортні засоби та інше майно, необхідне для самостійного ведення сільськогосподарського виробництва, переробки й реалізації продукції.

Вироблена продукція й одержані доходи є власністю селянські о господарства і використовуються ним на свій розсуд.

Колективна власність:

а) власність орендного підприємства - це вироблена продукція, одержані доходи й інше придбане за рахунок коштів цього підприємства майно;

б) власність колективного підприємства - це форма власності, яка виникає в тому випадку, коли все майно державного підприємства переходить у власність трудового колективу, викупу орендного майна або придбання майна іншими законними засобами. Майно колективного підприємства, включаючи вироблену продукцію й одержані доходи, є загальним надбанням його колективу;

в) власність кооперативу - це майно, що створюється за рахунок грошових та інших майнових внесків членів кооперативу, виробленої продукції, доходів, одержаних від її реалізації, та іншої діяльності, передбаченої

статутом кооперативу;

г) власність акціонерного товариства. Акціонерне товариство є власником майна, створеного за рахунок продажу акцій, а також одержаного в результаті його господарської діяльності;

д) власність господарських асоціацій (об'єднань). Господарська асоціація має право власності на майно, добровільно передане їй підприємствами та організаціями, а також одержане в результаті її господарської діяльності. Водночас вона не має права власності на майно тих підприємств, що до неї входять;

е) власність громадських організацій. Ці організації можуть мати у власності будівлі, споруди, житловий фонд, обладнання, майно культурно-освітнього й оздоровчого призначення, грошові засоби, акції, інші цінні папери. Тут можуть знаходитися підприємства, які створюються згідно з цілями, вказаними в їхніх статутах і за рахунок коштів цих організацій;

є) власність релігійних організацій: будівлі, предмети культу, об'єкти виробничого, соціального і благодійного призначення, грошові кошти і майно, необхідне для діяльності даних організацій.

Державна власність:

а) загальнодержавна власність - майно органів влади й управління: оборонні об'єкти; енергетична система; системи транспорту загального користування, зв'язку та інформації, що мають загальнодержавне значення; кошти державного бюджету; державні банки; підприємства і народногосподарські комплекси; страхові, резервні та інші фонди; культурні та історичні цінності народів; вищі й середні навчальні заклади та інше майно, що становить матеріальну основу суверенітету України й забезпечує її економічний та соціальний розвиток;

б) комунальна власність - це власність адміністративно-територіальних утворень (краю, області, району). Сюди належать власність органів влади й управління, кошти місцевого бюджету, житловий фонд, комунальне господарство. У віданні місцевих органів можуть знаходитися підприємства сільського господарства, торгівлі, побутового обслуговування, транспорт, промислові, будівельні та інші підприємства й комплекси, заклади народної освіти, культури, охорони здоров'я та інше майно;

в) майно державних підприємств - це те майно, яке закріплене за державним підприємством і яким воно може розпоряджатися. Воно може виступати у формі фондів, госпрозрахункового доходу, акцій та іншого майна, яке необхідне для діяльності підприємства. Сюди може входити не лише виробниче обладнання, а й культурно-освітні та оздоровчі заклади. Власність спільних підприємств, іноземних громадян, організацій і держав. Спільні підприємства, що створюються на території України у формі акціонерних та інших господарських товариств, мають власне майно, необхідне для здійснення діяльності, передбаченої засновницькими документами.

Також іноземні юридичні особи мають право на території України мати у

власності промислові й інші підприємства, будівлі, споруди та інше майно, необхідне для здійснення ними господарської діяльності.

Іноземні держави й міжнародні організації мають право мати на території України майно, необхідне для здійснення дипломатичних, консульських та інших міжнародних відносин відповідно До міжнародних договорів і законодавства України.

Приватна власність

Законом України "Про власність" передбачено існування приватної власності. Зокрема, зазначається, що у власності громадян можуть знаходитися: житлові будинки, квартири, дачі, гаражі, предмети домашнього господарства й особистого споживання; кошти; акції, облігації та інші цінні папери; засоби масової інформації; підприємства, майнові комплекси у сфері виробництва товарів, побутового обслуговування, торгівлі, в іншій сфері підприємницької діяльності; будівлі, споруди, обладнання, транспортні засоби та інші засоби виробництва; будь-яке інше майно виробничого, споживчого, соціального, культурного та іншого призначення, за винятком окремих видів майна, яке з точки зору державної і громадської безпеки не може належати громадянину.

Характерно, що кількість майна, придбаного громадянином відповідно до Закону або договору, не обмежується. Причому приватна власність мусить мати переважно трудовий характер. З цього приводу в Законі зазначається: власність громадянина створюється й примножується за рахунок його доходів від участі у виробництві та іншого розпорядження своїми здібностями до праці, від підприємницької діяльності, ведення власного господарства й доходів від коштів, вкладених у кредитні заклади, акції, інші цінні папери, від придбання майна за спадщиною та іншими шляхами, що не суперечать Закону.

**КАФЕДРА УПРАВЛІННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ
У СФЕРІ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ**

**НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ
УКРАЇНИ**

ЗАТВЕРДЖУЮ

Начальник кафедри УтаОДСЦЗ
полковник служби
цивільного захисту

О.М. Соболев

„_____” _____ 200__р.

Лекція

з навчальної дисципліни «Економічна теорія»

Тема 1.3. Товарне виробництво: товар і гроші.

М. Харків

Місце проведення: аудиторія за розкладом занять.

Час проведення: 80 хвилин.

Матеріальне забезпечення: мультимедійний проектор.

Цілі лекції:

Вивчити поняття підприємства, фірми, витрат виробництва, доходу, прибутку, рентабельності.

Виховувати цілеспрямованість, принциповість, відповідальність за доручену справу.

Загальні методичні вказівки

1. Перевірити наявність курсантів (студентів) на занятті.

2. Записати на дошці тему лекції та навчальні питання.

3. Викласти навчальний матеріал.

4. Підвести підсумки та розкрити завдання для самостійного вивчення питань.

План лекції:

Вступ (актуалізація та мотивація вивчення теми) 3 хв.

1. Натуральне господарство та товарне виробництво.

3. Товар і його властивості.

4. Теорії вартості, їх основні положення.

5. Гроші як економічна категорія.

На самостійне вивчення виносяться питання, визначені в плані семінарського заняття.

НАВЧАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Господарський Кодекс України.

2. Цивільний Кодекс України.

3. С.В. Мочерний. Економічна теорія. К., 2004

Лекція 3. Тема: Товарне виробництво: товар та гроші.

План лекції

- 1. Суть та умови виникнення товарного виробництва.**
- 2. Товар і його властивості.**
- 3. Теорії вартості. Закон вартості, його функції та дія.**
- 4. Виникнення, суть і функції грошей.**
- 5. Види грошей.**
- 6. Проблеми конвертованості грошей.**

Економічні терміни та категорії: натуральне виробництво, товарне виробництво, економічне відокремлення виробників, суспільний поділ праці, товар, праця, вартість, гроші, конвертованість.

1. Суть та умови виникнення товарного виробництва.

Взаємодія людини з природою в процесі праці відбувається з моменту виникнення людства, в усіх суспільно – економічних формаціях. В одних основною метою виробництва є задоволення власних потреб, в інших – збагачення, отримання максимального прибутку.

Це означає, що **суспільне виробництво має різні форми свого вияву.** Серед них **виділяють три основні форми: натуральну, товарну і безпосередню суспільну.**

Відповідно розрізняють натуральне, товарне та безпосередньо суспільне виробництво.

Історично першим типом суспільного виробництва було натуральне виробництво.

Натуральне виробництво — це виробництво, продукція якого призначена для власного споживання, задоволення внутрішніх потреб самих виробників. Натуральні зв'язки існували у первісній общині, яка споживала все, що виробляла. Вони панували у патріархальному селянському господарстві, у феодальному помісті.

Це замкнені, самозабезпечувальні господарські системи. Суспільний характер праці існував та, виявлявся в межах цих господарств.

Натуральна форма господарства відповідала низькому рівню розвитку способу виробництва, його продуктивних сил і виробничих відносин. Воно пов'язане з низьким рівнем суспільного поділу праці, її продуктивності, обмеженими потребами самої людини. Натуральне господарство є консервативним за своїм характером, позбавлене мобільності та динамічності.

Характерними рисами натурального господарства є:

1. економічна замкнутість,
2. універсальний характер робочої сили,
3. низький рівень спеціалізації і продуктивності праці,
4. консерватизм.

Йому також відповідають такі технологічні способи виробництва, які здійснюються за допомогою примітивних знарядь праці та методів обробки матеріалів. Типовою формою натурального виробництва в наших умовах є багатогалузеве особисте підсобне господарство селян.

Пізнішою формою суспільного виробництва є товарне виробництво.

Товарне виробництво – це така форма суспільного виробництва, коли продукти виробляються не для власного споживання виробника, а для продажу через купівлю – продаж.

Матеріальною основою виникнення товарного виробництва є суспільний поділ праці. Він зумовлюється дією закону економії робочого часу і веде до підвищення продуктивності праці, збільшення виробництва продуктів.

Характерними рисами товарного господарства є:

- 1) суспільний поділ праці;
- 2) спеціалізація виробництва;
- 3) приватна власність на засоби виробництва;
- 4) свобода вибору ресурсів, засобів і цілей виробництва;
- 5) конкуренція;
- 6) встановлення економічних зв'язків між виробниками шляхом обміну.

Існують три форми товарного виробництва:

- 1) **Просте товарне виробництво.** Характеризується низьким рівнем СПП; функціонуванням індивідуальної робочої сили; приватна власність; мало відчутна конкуренція товаровиробників; стихійність.
- 2) **Капіталістичне товарне виробництво.** Йому притаманні такі риси – розвинутий СПП; функціонування колективної робочої сили; приватно – підприємницька та колективно - кооперативна форма власності; жорстока конкуренція та стихійність; кризи перевиробництва.
- 3) **Соціальне ринкове господарство.** Характерними рисами цієї форми є досить розвинутий поділ праці, поступове формування сукупної суспільної робочої сили, соціальний захист товаровиробників і всього населення, відсутність глибоких економічних криз.

Таким чином СПП є необхідною умовою і матеріальною основою будь – якого товарного виробництва, а відособлене привласнення благ та послуг виступає його корінною причиною.

Таким чином найпростішим елементом товарного виробництва, його клітиною являється товар.

2. Товар і його властивості.

Товар – це продукт праці, що задовольняє певну потребу людини і виготовлений для обміну. Кожен товар має дві основні сторони: споживну вартість і вартість (цінність).

Споживна вартість пов'язана передусім із здатністю товару задовольняти певну потребу окремої людини, колективу або суспільства. Потреби можуть бути особистими, виробничими, екологічними. Щоб виконати цю функцію, будь-який товар або послуга повинні мати певні властивості.

Таким чином **споживна вартість** – це певна річ або послуга, яка завдяки своїм корисним властивостям задовольняє різноманітні людські потреби. Щоб задовольнити ці потреби, конкретна річ або послуга повинна мати мінову вартість – тобто здатність товару обмінюватися на інші товари у певних кількісних пропорціях. Спільним у всіх товарів і послуг, що обмінюються на інші є втілена в них праця.

Споживну вартість створює конкретна праця, тобто корисна праця, яка витрачається в особливій доцільній формі з використанням певних засобів і предметів праці. Сукупність багатьох якісно різних корисних видів праці становить суспільний поділ праці.

Вартість є другою важливою стороною товару, яка має два основних аспекти:

а) якісний аспект вартості – це техніко – економічні відносини між людьми, які в умовах суспільного поділу праці спільно виробляють товари, та відносини власності, що виникають між товаровиробниками при обміні цих товарів;

б) кількісний аспект вартості – це вираження величини втіленої у товарі суспільної праці товаровиробника та суспільної корисності цього товару.

Вартість товару створює абстрактна праця, тобто праця товаровиробника, що характеризується затратою робочої сили взагалі, незалежно від її конкретної форми, створює вартість і є специфічною формою праці за умов товарного виробництва.

На вартість товару впливають багато факторів серед яких: продуктивність праці – це кількість продукції, що виробляється за одиницю робочого часу;

інтенсивність праці – це затрати праці за одиницю часу.

Таким чином величина вартості товару перебуває в обернено пропорційній залежності від продуктивності праці і прямо пропорційній залежності від інтенсивності праці.

Праця, що виробляє товар може бути простою – та яка не потребує попередньої освіти і кваліфікації, та складною – це праця, для виконання якої потрібні спеціальна підготовка, оволодіння певною спеціальністю, що передбачає потребу у здобутті освіти.

3. Теорії вартості. Закон вартості, його функції та дія.

Вартість і ціна - одні з найбільш складних економічних категорій, вивченню яких були присвячені наукові праці і дослідження цілих шкіл і течій в економічній науці. Їх різний підхід у трактуванні суті вартості та ціни знайшов своє відображення в теоріях вартості, що сформувалися в ході розвитку економічної науки

Теорії вартості та їх різновиди:

1. **Трудова теорія вартості** – виникла у XVIII ст., основоположниками якої були В.Петті, А.Сміт, Д.Рікардо, К.Маркс. Виходили з того, що субстанція і величина вартості, як основи ціни, визначається затратами праці на виробництво товарів. Праця є єдиним загальним мірилом вартості.
2. **Теорія витрат виробництва** – виникла у XVIII ст., основоположником став Ф.Кене, який вважав, що величина вартості товару залежить від цін на окремі елементи витрат (паливо, сировина, матеріали, робоча сила).
3. **Теорія трьох факторів виробництва** – виникла у першій половині XIX ст., основоположниками були Ж.Б.Сей, Ф.Бастіат. Тракували формування вартості в процесі виробництва, як суму затрат трьох основних факторів: праці, капіталу, землі.
4. **Теорія граничної корисності** – виникла в 70-их роках XIX ст., основоположниками були К.Менгер, Ф.Візер, Е.Бем-Баверк. Тут вартість розглядалась як суб'єктивна категорія, результат оцінки індивідумом споживних благ залежно від інтенсивності потреб і рідкісності блага. Така суб'єктивна оцінка визначалася у вигляді граничної корисності, тобто корисності останньої одиниці товару, яка задовольняла цю потребу.

Закон вартості - загальний економічний закон (діє у деяких суспільних способах виробництва), який виражає внутрішньо необхідні, суттєві і сталі зв'язки між суспільно необхідною працею і цінами товарів за умов відносної відповідності попиту та пропозиції.

Сутність цього закону розкривається у таких його основних рисах:

- 1. Закон вартості виражає внутрішньо необхідні, суттєві і сталі зв'язки між індивідуальним і суспільно необхідним робочим часом. Тут він діє у сфері безпосереднього виробництва.**
- 2. Закон вартості виражає обмін еквівалентів, тобто обмін товарів відповідно до кількості та якості затраченої на них суспільно необхідної праці. У цьому випадку він діє як закон у сфері обміну.**
- 3. Наявність сталих зв'язків між виробниками одного виду товарів через конкуренцію, при якій здійснюється взаємний тиск одного підприємця на іншого. Тут закон діє у нерозривній єдності сфер безпосереднього виробництва й обміну.**
- 4. Наявність сталого зв'язку між попитом і пропозицією. Тут закон вартості стихійно регулює пропорції розподілу суспільної праці між галузями.**
- 5. Виражає внутрішньо необхідні зв'язки між працею виробника товарів у минулому і теперішніми умовами виробництва.**
- 6. Закон вартості виражає внутрішньо необхідні і сталі зв'язки між вартістю і цінами товарів.**

Закон вартості виконує такі основні функції:

- 1. Стихійного регулятора пропорцій товарного виробництва у поєднанні з іншими економічними законами;**
- 2. Рушійної сили стихійного розвитку продуктивних сил;**
- 3. Основи диференціації товаровиробників.**
- 4. Виникнення, суть і функції грошей.**

Гроші — це необхідний інструмент функціонування ринкової економіки.

Головною причиною їх виникнення був суспільний поділ праці і необхідність регулярного обміну між товаровиробниками. Тому, починаючи вивчати названу тему, необхідно згадати питання про загальні закономірності виникнення товарного виробництва.

Справа у тому, що гроші існували не завжди. У первісній общині, коли люди ще не знали суспільного поділу праці, вони не обмінювались між собою виробленою продукцією. Лише у бронзовому віці (III – II тисячоліття до н.е.) продукти виробляються спеціально для обміну тобто стають товарами. У процесі історичної еволюції товарного виробництва виникає потреба у безперебійному та постійному обміні.

Тоді із цієї сукупності товарів виділяється один товар, що користується довір'ям інших товаровиробників та на який обмінюються всі інші товари.

Врешті-решт таким товаром стають гроші, які виконують роль загального еквіваленту.

Гроші – це універсальний товар який можна вільно обміняти на будь-який товар.

Гроші — це багатофункціональне явище. Тому суть грошей системно втілюється в інших функціях, які гроші виконують.

Виділяють три функції грошей:

- 1. міра вартості**
- 2. засіб обігу**
- 3. засіб платежу**

5. Види грошей.

Необхідність появи грошей обумовлена розвитком системи обміну продуктами землеробства, тваринництва і ремісництва у IX-VII ст. до н.е. Особливо поширюється обмін продуктами після виникнення Київської Русі, яка торгувала переважно хутрами соболів, білок, горностаїв, куниць; медом, вівцями та іншими товарами. Іноземці розплачувалися золотими монетами, а внутрішня торгівля велась за допомогою срібних та бронзових прикрас. В цілому у Київській Русі грошова система існувала у формі "кунних грошей" (хутра куниці або білки) і об'єднувалася лічильною одиницею - гривною. У IX-XI ст. одна гривна дорівнювала 25 кунам, а у XII ст. - 50 кунам.

Виконання хутром куниці ролі загального еквіваленту утруднювало процес обміну. Тому з'явилася потреба в карбуванні монет, насамперед із срібла.

Під час національно-визвольної війни українського народу 1648-1654р.р. в Чигирині карбувалася власна українська монета, на одному боці якої було зображено символ військової могутності запорізького війська, а на другому – ім'я гетьмана Б.Хмельницького. Після Переяславської угоди українські монети були вилучені з обігу.

У 1917 р., коли утворилася Українська Народна Республіка, були введені в обіг українські паперові гроші — гривні.

Більш повний фактичний матеріал про історію виникнення і функціонування грошей в Україні, можна знайти у підручнику українського історика Наталії Полонської-Василенко "Історія України".

Починаючи з 1991 року в Україні проводиться процес щодо запровадження національної валюти, який закінчується проведенням грошової реформи згідно з Указом Президента України від 25 серпня 1996 року і введенням в обіг з 2 вересня 1996 року національної валюти – гривні.

На сучасному етапі розвитку ринкової економіки існують такі види грошей:

- 1. монета,**
- 2. паперові гроші,**
- 3. засоби, що замінюють гроші (чеки, векселя, кредитні картки),**

Монета — це певна кількість металу визначеної форми, вага і форма якої встановлюється державою. В Україні монети почали чеканити у часи Володимира Великого (кінець X ст.). Вони вироблялися із золота і називалися “золотниками”. Пізніше, щоб надати твердості монеті, до золота домішували неблагородні метали. У процесі обігу, монети поступово зношувалися, в результаті чого в них зменшувався вміст золота. Внаслідок цього в обігу функціонували неповноцінні гроші. Це дало змогу замінити золоті гроші паперовими.

Уперше паперові гроші з явилися в Китаї у XII ст., у Росії — в 1769 р..

Паперові гроші — це банкноти, або банківські білети. Банкноти випускає тільки держава. Спочатку банкноти обмінювались на золото, а вже на початку XX ст. більшість держав світу припинила обмін банкнот на золото. До паперових грошей також відносяться казначейські білети, їх випуском займається міністерство фінансів для покриття державних витрат. Вони ніколи не обмінювались на золото.

До замінників грошей відносяться чеки, векселі та кредитні картки. Вони використовуються в розрахунках при умові, що за кожним із них знаходяться або рахунки в банках, або готівка.

-3-

Маса грошей в обігу

Сукупність грошей в усіх їх формах, що знаходяться у суб'єктів економіки складають грошову масу. Вона має складну структуру і динаміку руху.

В структурному напрямі грошову масу поділяють на 4 напрями:

- 1. за ступенем ліквідності**

2. за формою грошей
3. за розміщенням у конкретних суб'єктів ринку
4. за територіальним розміщенням.

Закон грошового обігу

Протягом певного часу для обігу необхідна конкретна об'єктивно-обґрунтована маса купівельних і платіжних засобів.

$K_n = \Sigma Ц_t / O$ де,

$\Sigma Ц_t$ - сума цін товарів, що готові до реалізації

O - швидкість обігу.

В кожний конкретний момент часу $\Sigma Ц_t$ непостійна і на неї можуть впливати кредитні відносини, та безгрошові розрахунки.

Саме тому формула трансформується:

$K_n = (\Sigma Ц_t - \Sigma К_t + \Sigma П - \Sigma В_n) / O$

$\Sigma К_t$ - маса тоарів, що купується в кредит

$\Sigma П$ - платежі, строк погашення яких настає в даному періоді

$\Sigma В_n$ - взаємопогашені платежі

K_n розраховується на конкретну дату.

Швидкість грошового обороту - це частота переходу грошей від одного суб'єкта до іншого.

Основними чинниками швидкості обороту є:

- наявна товарна маса
- частота виплати доходів
- загальний стан грошового ринку.

Швидкість обігу може вимірюватись числом оборотів за конкретний період (як правило 1 рік), або тривалістю одного обороту. Швидкість обігу грошей характеризує загальну інтенсивність економічних процесів.

6. Проблеми конвертованості грошей.

При вивченні даного питання теми необхідно засвоїти зміст таких понять як валюта, валютний курс, конвертована грошова одиниця, конвертованість валюти тощо.

Категорію “валюта” можна розглядати у двох визначеннях. По-перше — це грошова одиниця держави (гривня, карбованець, долар, марка тощо). По-друге, валюта — це грошові знаки іноземних країн, а також кредитні та платіжні документи, які виражені в іноземних грошових одиницях та застосовуються у міжнародних розрахунках.

В залежності від режиму використання, валюти діляться на:

1. вільно конвертовані,
2. частково конвертовані,
3. неконвертовані (національна валюта, яка функціонує лише в одній державі і не обмінюється на іншу іноземну валюту).

Конвертованість валюти — це законодавчо закріплена спрямованість національної грошової одиниці, тобто можливість обміняти її на іноземну валюту для всіх бажаних без прямого втручання держави в процес обміну. Таким чином, конвертованість валюти — це гарантована державою можливість обміну національної валюти на іноземну.

Валютний курс — це ціна грошової одиниці національної валюти, виражена в грошових одиницях іншої країни.

На практиці застосовуються такі валютні курси:

а) **коливний курс** — вільно змінюється під впливом попиту та пропозиції;

б) **плаваючий курс** — використання ринкового механізму ринкового регулювання;

в) **фіксований курс** — офіційно встановлення співвідношення між національними валютами, яке ґрунтується на визначених у законодавчому порядку валютних паритетах.

**КАФЕДРА УПРАВЛІННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ
У СФЕРІ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ**

НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ

ЗАТВЕРДЖУЮ

Начальник кафедри УтаОДСЦЗ

полковник служби

цивільного захисту

О.М. Соболь

„_____” _____ 200__р.

Лекція

з навчальної дисципліни «Економічна теорія»

Тема 2.1. Підприємство – головний суб'єкт мікроекономіки.

М. Харків

Місце проведення: аудиторія за розкладом занять.

Час проведення: 80 хвилин.

Матеріальне забезпечення: мультимедійний проектор.

Цілі лекції:

Вивчити поняття та сутність підприємства, його цілей, функцій, принципів, визначення показників економічної діяльності: витрат виробництва, доходу, прибутку.

Виховувати цілеспрямованість, принциповість, відповідальність за доручену справу.

Загальні методичні вказівки

1.Перевірити наявність курсантів (студентів) на занятті.

2.Записати на дошці тему лекції та навчальні питання.

3.Викласти навчальний матеріал.

4.Підвести підсумки та розкрити завдання для самостійного вивчення питань.

План лекції:

Вступ (актуалізація та мотивація вивчення теми) 3 хв.

1.Підприємство як первинна ланка ринкового виробництва. Види підприємств.

2.Витрати виробництва та їх види.

3.Дохід підприємства. Прибуток, його призначення. Макроекономічна нестабільність.

Підсумок лекції.

2 хв.

На самостійне вивчення виносяться питання, визначені в плані семінарського заняття.

НАВЧАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Господарський Кодекс України.

2. Цивільний Кодекс України.

3. С.В.Мочерний. Економічна теорія. К., 2004

Підприємство-це відокремлена економічна структура ,що займається виробництвом та реалізацією визначених товарів,послуг, робіт.

Підприємство-це самостійно господарюючий статутний суб'єкт, який має права юридичної особи та здійснює виробничу,науково-дослідницьку ,комерційну діяльність з метою одержання прибутку(доходу).

ГК ст.62 Підприємство-самостійний субект господарювання , створений компетентним органом державної влади або органом місцевого самоврядування , або іншим суб'єктом для задоволення суспільних і особистих потреб шляхом систематичного здійснення виробничої,науково-дослідницької торгівельної, іншої господарської діяльності в порядку , передбаченому цим Кодексом та ін. Законами.

Права юридичної особи:

- розпоряджатися майном,
- укладати господарські договори з іншими підприємствами,
- мати розрахункові рахунки,
- виступати від свого імені в вирішенні питань у всіх напрямках діяльності.

Обовязки юридичної особи:

- мати баланс доходів та видатків,
- юридичну адресу, -печатку,-нести відповідальність в різних сферах своєї діяльності.

Принципи 1. Принцип самоокупності витрат вимагає точного обліку й зіставлення витрат і результатів, повного відшкодування собівартості продукції.

2. Принцип самофінансування розвиток підприємства повністю забезпечується за рахунок власних коштів, кредитів банку на комерційній договірній основі та за рахунок валютної виручки.

3.Принцип матеріальної зацікавленості у кінцевих результатах

4.Принцип самозабезпечення – створення матеріально-технічної бази, технологій шляхом вільного вибору на підставі угод купівлі, оренди, лізингу та інших.

5. Принцип господарської самостійності – самостійна розробка виробничої програми, систем та форм оплати праці, формування активів, маркетингова політика та інше.

6. Принцип економічної відповідальності – відповідальність за умовами угод.

Функції підприємства 1.Економічна: задоволення потреб споживача; впровадження досягнень науково-технічного прогресу; забезпечення конкурентоспроможності підприємства; ріст продуктивності праці; розвиток виробничої інфраструктури; самофінансування; отримання прибутку.

2. Соціальна: формування трудового колективу; покращення житлово-побутових умов.

3. Екологічна: вдосконалення технологічних процесів; створення і розвиток екологічної інфраструктури; наукові і технічні вирішення проблем навколишнього середовища і раціонального природокористування.

4. Зовнішньо-економічна : вступ у відносини з іншими партнерами в системі світового господарства.

Класифікація підприємств I За формами власності : державні, колективні,індивідуальні, приватні, Спільні

II За характером економічної діяльності підприємства поділяються на:

виробничі, торговельні, фінансово-кредитні, посередницькі, науково-дослідні тощо.

III Залежно від сфер діяльності : вугільні, нафтодобувні, залізорудні, машинобудівні, харчові, сільськогосподарські тощо .

IV За продукцією: промислові, сільськогосподарські, будівельні підприємства виробляють, як правило, матеріальну продукцію. але є підприємства, які надають послуги (наприклад, підприємства зв'язку, побуту).

V. Відповідно до господарського обсягу і кількості його працівників: великі, середні та малі.

VI. За масштабами: масового, серійного та індивідуального виробництва.

VII. За доходністю (прибутковістю) :

прибуткові (високорентабельні), малоприбуткові (малорентабельні) та збиткові (нерентабельні) підприємства.

Каталог підприємств України (<http://www.rada.com.ua/ukr/>)

Гірничовидобувна промисловість (352)

- Паливно-енергетичний комплекс (659)
- Хімічна промисловість (1085)
- Чорна та кольорова металургія (492)
- Машинобудування та металообробка (3228)
- Приладобудування, електротехніка (1790)
- Транспортні підприємства (1059)
- Зв'язок і телекомунікації (648)
- Засоби масової інформації, видавництва (725)
- Фармація, медична промисловість (850)
- Наука, розробки, проектування (1305)
- Лісова промисловість, деревообробка (453)
- Будівельні компанії (2119)
- Легка промисловість (1183)
- Фарфор, фаянс, скло, художні вироби (272)
- Агропром та харчова промисловість (4634)
- Банківські та страхові послуги (849)
- Консалтинг, інформаційні послуги, тренінг (1698)
- Туристичні та готельні послуги (1283)
- Громадські організації, об'єднання (355)

Лікувальні заклади, санаторії, пансіонати (685)

- Навчальні заклади (737)
- Побутове обслуговування (222)
- Юридичні, брокерські та аудиторські послуги (1011)
- Ресторани та кафе (142)
- Заклади культури та відпочинку (160)
- Комунальні підприємства (104)
- Побутова та офісна техніка (1309)
- Рекламні агентства, дизайн та поліграфія (1362)
- Будматеріали, інструмент, електротовари (2377)

- Меблі, вікна, двері, торговельне обладнання (1389)
- Торгівля одягом, взуттям, тканинами (232)
- Універмаги, торговельні центри, ринки (174)
- Торгівля продуктами харчування (280)
- Книги, поліграфічна продукція, канцтовари (296)
- Автосервіс, торгівля автомобілями (843)
- Тара та упаковка, папір та картон (512)
- Парфумерія, ювелірні вироби, подарунки (201)
- Спортивні заклади, товари для відпочинку (178)

Виробничі витрати – це фактичні витрати виробника (фірми) на придбання й використання всіх необхідних умов виробництва, які забезпечують досягнення кінцевого результату господарської діяльності.

Види витрат :Зовнішні витрати (їх ще називають явні, прямі, грошові) - це витрати підприємця на придбання ресурсів, які не належать даній фірмі. Внутрішні витрати (або неявні, непрямі, неоплачувані) пов'язані з використанням факторів виробника, які перебувають у власності самої фірми .

Для розрахунку внутрішніх витрат підраховують ту вигоду, яку підприємство могло б мати, передавши власні ресурси на сторону.

Нормальний прибуток - мінімальна плата, необхідна для утримання підприємця в певній сфері бізнесу. Він включається в витрати виробництва.

Бухгалтерські витрати – це витрати, які оплачуються безпосередньо після отримання рахунка чи накладної та відображаються у бухгалтерському балансі фірми .

Економічні витрати - це бухгалтерські та внутрішні витрати

(величина альтернативної вартості власних ресурсів).

1. Довгостроковий період функціонування фірми - це інтервал часу, впродовж якого фірма має можливість змінити всі зайняті ресурси, зокрема й виробничі потужності.

2. Короткостроковий період - це період часу, впродовж якого фірма не може змінити обсяг (кількість) принаймні одного з наявних у неї видів виробничих ресурсів, скажімо, капітального.

1. Довгостроковий період функціонування фірми - це інтервал часу, впродовж якого фірма має можливість змінити всі зайняті ресурси, зокрема й виробничі потужності.

2. Короткостроковий період - це період часу, впродовж якого фірма не може змінити обсяг (кількість) принаймні одного з наявних у неї видів виробничих ресурсів, скажімо, капітального.

Суму постійних і змінних витрат виробництва називають загальними витратами фірми (Total Cost - TC). Тому формулою загальних витрат є:

$$TC=FC+VC$$

де, FC - постійні витрати, VC - змінні витрати.

Граничні витрати (Marginal Cost - MC) - це витрати, котрі додатково потрібні для виробництва кожної одиниці продукту понад визначений обсяг:

Слайд21 Витрати виробництва у грошовій формі на одиницю продукції становлять собівартість продукції. Визначається вона:

$$AC = TC : Q,$$

де AC - середні витрати, TC - загальні витрати, Q - кількість виробленої продукції.

Загальний дохід підприємства - це сума доходу, отриманого фірмою від продажу певної кількості продукції.

$$TR = P \times Q,$$

де, TR (Total Revenue) - загальний дохід підприємства або виручка підприємства,

P (Price) - ціна,

Q (Quanting) - кількість проданої продукції.

Загальний прибуток підприємства – це різниця між загальним доходом та загальними витратами підприємства(балансовий):

$$TP = TR - TC$$

де, TP (Total Profit) - загальний прибуток,

TR (Total Revenue) - загальний дохід,

TC (Total Cost) - загальні витрати.

Із балансового прибутку сплачується податок на прибуток. Величина, що залишилась, називається чистим прибутком.

Функції прибутку 1 Оцінка підсумків діяльності підприємства.
2. Розподіл чистого доходу в економіці.

3. Економічне стимулювання підприємства.

Фактори, що діють на прибуток виручка від реалізації товарів, робіт та послуг;

* виручка від реалізації інших активів;

* виручка від основних засобів;

* доходи від пайової участі в інших підприємствах;

* доходи за акціями, облігаціями та іншими цінними паперами;

* перевищення отриманих штрафів, пені над сплаченими.

швидкість обороту оборотних фондів; ціни, тарифи; відсоткові ставки за позики; податки та податкові ставки; собівартість; продуктивність праці; фондівдача; фондоозброєність.

Розподіл прибутку 1) направляється в бюджет і позабюджетні фонди;

2) направляється в банк на погашення позик і сплату відсотків;

3) залишається на підприємстві;

4) інші фактори розподілу

Слайд28 Використання прибутку) нагромадження (виробничий і науковий розвиток);

2)соціальні потреби;

3)покриття збитків та інших потреб;

4)капітальні фінансові вкладення;

5)споживання (виплата дивідендів, відсотків, матеріальна допомога і т.п.)

Бухгалтерський прибуток - це різниця між загальним доходом і бухгалтерськими (зовнішніми) витратами.

Економічний прибуток (чистий прибуток) - це різниця між загальним доходом і економічними витратами, що містять і нормальний прибуток

**КАФЕДРА УПРАВЛІННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ
У СФЕРІ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ**

**НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ
УКРАЇНИ**

ЗАТВЕРДЖУЮ

Начальник кафедри УтаОДСЦЗ
полковник служби
цивільного захисту

О.М. Соболев

„_____” _____ 200__р.

Лекція

з навчальної дисципліни «Економічна теорія»

Тема 2.4. Фінансово-кредитна система.

М. Харків

Місце проведення: аудиторія за розкладом занять.

Час проведення: 80 хвилин.

Матеріальне забезпечення: мультимедійний проектор.

Цілі лекції:

Вивчити поняття фінансів, державного бюджету, податкової системи.

Виховувати цілеспрямованість, принциповість, відповідальність за доручену справу.

Загальні методичні вказівки

1Перевірити наявність курсантів (студентів) на занятті.

2Записати на дошці тему лекції та навчальні питання.

3Викласти навчальний матеріал.

4Підвести підсумки та розкрити завдання для самостійного вивчення питань.

План лекції:

Вступ (актуалізація та мотивація вивчення теми) 3 хв.

1. Суть і функції фінансів.
2. Бюджетна система. Державний бюджет.
3. Податки та податкова система.

Підсумок лекції. 2 хв.

На самостійне вивчення виносяться питання, визначені в плані семінарського заняття.

НАВЧАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Господарський Кодекс України.
2. Цивільний Кодекс України.
3. С.В.Мочерний. Економічна теорія. К., 2004

Лекція 8. ТЕМА: Фінансово-кредитна система.

План лекції

- 1. Суть і функції фінансів.**
- 2. Держаний бюджет. Структура державного бюджету**
- 3. Податки та податкова система.**

Економічні терміни та категорії: фінанси, кредит, фінансова система, бюджет, дефіцит бюджету, податки, банк, ощадний банк, комерційні банки, національний банк, іпотечні банки, фондова біржа, цінні папери, акція, облігація, вексель.

Фінансово-кредитна система є важливим елементом успішного функціонування економічної системи.

Особливо зростають значення та роль фінансово-кредитної системи в реалізації соціально орієнтованих ринкових відносин. Завдяки успішному функціонуванню фінансів та кредитів підвищується ефективність суспільного виробництва, здійснюється державна фінансова політика.

Сутність фінансів та фінансової системи

Термін «фінанси» (лат. *finantia*) означає платіж, дохід. Фінанси як економічна категорія формувалися історично. Їх виникнення припадає на період розпаду первіснообщинного ладу і зародження рабовласницького й пов'язується з утворенням держави та її інститутів, товарно-грошових відносин.

Фінанси — сукупність економічних відносин, що виникають у зв'язку з утворенням, розподілом та використанням централізованих децентралізованих грошових фондів.

Подальший розвиток фінансів зумовлений ускладненням соціально-економічної системи суспільства, особливо в епоху капіталізму. За ринкової економіки сфера фінансів значно розширюється.

Сутність фінансів у кожній суспільно-економічній формації визначають відповідною формою виробничих відносин, пов'язаних з розподілом сукупного суспільного продукту (ССП) і його невід'ємної складової — національного доходу.

Національний дохід розподіляють у грошовій формі. Грошові фонди є матеріальною основою фінансів, а сукупність грошових фондів є фінансовими ресурсами держави. Але самі по собі гроші не визначають суті фінансів, їх внутрішнього змісту і суспільного призначення.

Сутність і зміст фінансів визначають не стільки особливостями товарно-грошових відносин, скільки специфікою виробничих відносин за певного

суспільного ладу.

Зазначені вище економічні відносини є фінансовими відносинами.

Сукупність фінансових відносин утворює фінансову систему.

Фінансова система — сукупність форм, методів і цілей формування, розподілу та використання фондів грошових засобів держави, суб'єктів господарської діяльності, населення.

Фінансова система має складну структуру. Її елементами є загальнодержавні фінанси, фінанси органів місцевого самоврядування, фінанси суб'єктів господарювання, фінанси громадських організацій, фінанси недержавних позабюджетних структур.

Фінансові ресурси — сукупність фондів грошових коштів, що перебувають у розпорядженні держави, підприємств та організацій, характеризують стан економіки і мають великий вплив на її розвиток.

Основними джерелами і методами формування фінансових ресурсів є стягнення податків, відрахування частини прибутків від суб'єктів господарювання, відрахування на страхування, інші види відрахувань у централізовані фонди, продаж державою цінних паперів і свого майна, одержання кредитів, емісія грошей.

Склад, структура, напрями використання фінансових ресурсів визначаються економічною політикою держави.

Фінансові ресурси держави поділяються на централізовані і децентралізовані.

Централізовані фінансові ресурси зосереджуються у державному бюджеті, пенсійному фонді та у фонді державного майнового й особистого страхування. Більшість їх утворюється за рахунок доходів підприємств і організацій, надходжень від державного, соціального, майнового та особистого страхування тощо.

Децентралізовані фінансові ресурси перебувають у розпорядженні підприємств, об'єднань та організацій. Утворюються за рахунок їх доходів і накопичень та, незначною мірою, за рахунок коштів населення. У формуванні фінансових ресурсів підприємств можуть брати участь і позичені кошти (кредити банку, кредиторська заборгованість, а також кошти, одержані від випуску акцій тощо).

Головними суб'єктами відносин формування та використання фінансових ресурсів є держава, підприємства і підприємці, населення. Грошові кошти, з яких формуються фінансові ресурси, безперервно переміщуються від одного суб'єкта до іншого (рис. 4.1).

Також існують грошові потоки всередині держбюджету, між підприємцями, окремими громадянами.

Фінанси виконують розподільчу та контролюючу функції.

Розподільча функція фінансів пов'язана з розподілом та перерозподілом частини вартості сукупного суспільного продукту і національного доходу в грошовій формі.

Контролююча функція фінансів полягає у створенні певних об'єктивних можливостей для здійснення державного контролю за формуванням та використанням централізованих і децентралізованих фондів грошових ресурсів. Вона зумовлена існуванням та здійсненням фінансового контролю за розподільчими процесами.

Фінанси є активним інструментом впливу на всі елементи економічної системи, а також впливу держави на господарські процеси. Усе це утворює систему фінансового управління.

Фінансове управління — реалізація державою загальної фінансової політики.

Складовими цієї політики є фінансове планування, координація фінансових ресурсів, формування фінансового законодавства, проектування і виконання бюджету, збір податків, випуск позик, управління державним боргом.

Фінансове управління є засобом взаємодії та узгодження економічних інтересів галузей, регіонів, підприємств, окремих громадян. Фінанси впливають на саморегуляцію економічних процесів, регулюють міждержавні економічні й навіть політичні відносини.

Фінансові відносини — органічна складова частина економічної системи суспільства, що відображає взаємодію та взаємозв'язки його суб'єктів у грошовій формі.

Ці відносини опосередковують механізм створення та функціонування грошових фондів (бюджетів) різноманітних типів і рівнів.

Взаємопов'язана сукупність фінансових відносин утворює фінансову систему суспільства, а окремі фінансові фонди — її функціонально особливі ланки.

До фінансової системи України належать:

1бюджетна система(Державний бюджет, бюджет Автономної Республіки Крим, а також місцеві бюджети);

2централізовані цільові фонди грошових коштів загальнодержавного призначення;

3фінанси підприємств різних форм власності, організацій, установ і галузей народного господарства;

4майнове та особисте страхування;

5кредит (державний та банківський).

Реалізація фінансової політики є прерогативою держави, зумовленою конституційним ладом, іншими елементами законодавства та нормативними актами, згідно з якими окремі інститути публічної влади отримують певну частину фінансових ресурсів для забезпечення життєдіяльності певних соціальних структур. На цій основі формуються державні бюджети та фінансові фонди різнорівневих адміністративно-територіальних одиниць, названі місцевими фондами (бюджетами).

2. Держаний бюджет. Структура державного бюджету

Державний бюджет: сутність, джерела формування та основні напрями використання

Державний бюджет є найдієвішим механізмом здійснення фінансової політики держави. У доходах бюджету відображається податкова політика держави, а у видатках — пріоритетні напрями вкладення коштів.

Державний бюджет є вираженням у грошовій формі кошторисом доходів і витрат держави, який діє протягом певного часу, планується та має силу закону.

Це найбільший грошовий фонд, від раціонального формування і використання якого суттєво залежать економічні та соціальні параметри функціонування суспільства. Він є власністю держави і контролюється парламентом, який і затверджує держбюджет та звіт про його виконання.

Державний бюджет — система грошових відносин, які виникають між державою, підприємствами і населенням у процесі формування та використання централізованого фонду грошових ресурсів з метою успішного здійснення її функцій.

Держава використовує бюджет для територіального, внутрігалузевого і міжгалузевого розподілу та перерозподілу внутрішнього валового продукту (ВВП) з метою удосконалення структури суспільного виробництва і забезпечення соціальних гарантій населенню.

На етапі формування ринкових відносин бюджетна система має надавати фінансову підтримку роздержавленню і демонополізації галузей господарства, забезпеченню соціального захисту населення.

В Україні основні напрями бюджетної політики визначаються Верховною Радою у спеціальній постанові, яка має* назву Бюджетної резолюції. До проекту Закону про Державний бюджет України Кабінет Міністрів України додає техніко-економічне обґрунтування відрхувань, дотацій (лат. dotare — давати, дарувати) і субвенцій (лат. subventio — допомагаю) бюджетам Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя. Кошти Державного бюджету України витрачають лише на цілі, затверджені Законом про Державний бюджет країни.

Державний бюджет України передбачає резервний фонд Кабінету Міністрів України в розмірі до 20% від обсягу видатків для фінансування невідкладних витрат у народному господарстві, соціально-культурних та інших заходів, що не могли бути передбачені під час затвердження Державного бюджету України.

Понад передбачені видатки утворюється оборотна касова готівка в розмірі до

2% від загального обсягу видатків бюджету. Вона може бути використана протягом року на покриття тимчасових касових розривів і має бути відновлена у тому самому році до розмірів, встановлених під час затвердження Державного бюджету України.

Збалансованість бюджетів, які формують бюджетну систему України, є необхідною умовою фінансово-бюджетної політики. Перевищення доходів над видатками створює надлишок, перевищення видатків над доходами — дефіцит бюджету. Визначаючи розмір дефіциту бюджету, кредити і позики до джерела доходів не зараховують. Граничний розмір дефіциту і джерела його покриття визначаються відповідно Верховною Радою України, Верховною Радою Автономної Республіки Крим, місцевими радами під час затвердження відповідних бюджетів. Дефіцит бюджету покривається за рахунок внутрішніх державних позик, позик іноземних держав та інших фінансових інститутів. Рішення про залучення позик до Державного бюджету України в кожному конкретному випадку приймає Верховна Рада України.

Загалом частка загальнодержавного бюджету в Державному бюджеті України досить значна. Це дає підстави стверджувати про високий рівень централізації в розподілі та перерозподілі фінансових ресурсів. У зв'язку з цим є досить актуальною проблема подальшого пошуку оптимального співвідношення між загальнодержавним і місцевим бюджетами.

Доходи Державного бюджету України формуються за рахунок таких джерел:

1 частини податку на додану вартість (ПДВ) і акцизного збору, які визначаються Законом про Державний бюджет України на наступний рік, але не більше 80% від суми, що надходить на відповідну територію;

2 податку на прибуток підприємств усіх форм власності та підпорядкування (крім комунальної) у розмірі 30% ставки, передбаченої законодавством для відповідної категорії платників;

3 податку на майно підприємств і організацій усіх форм власності та підпорядкування у розмірі 30% ставки, передбаченої законодавством України;

4 плати за землю, що дорівнює 30% ставки, передбаченої законодавством України;

5 надходжень від зовнішньоекономічної діяльності;

6 частини доходів від приватизації державного майна, що перебуває в загальнодержавній власності, яка визначається Законом про Державний бюджет України на наступний рік;

7 надходжень від реалізації державного майна, що перебуває в загальнодержавній власності; орендної плати за використання майна цілісних майнових комплексів, що перебувають у загальнодержавній власності;

8 внесків до Пенсійного фонду України;

9 внесків до Фонду Чорнобиля;

10 внесків до Державного фонду сприяння зайнятості населення;

внесків до інших загальнодержавних цільових фондів, передбачених

законодавством України;

11 надходжень від внутрішніх позик;

12 перевищення доходів над видатками Національного банку України; повернених державі позик, відсотків за наданими державою позиками і кредитами;

13 дивідендів, одержаних на акції та інші цінні папери, що належать державі, в акціонерних підприємницьких структурах, створених за участю підприємств загальнодержавної власності;

14 сплати за спеціальне використання природних ресурсів; інших джерел, встановлених законодавством України.

Державного бюджету України фінансують такі заходи (видатки Держбюджету України):

1 виробниче і невиробниче будівництво, геологорозвідувальні та проектно-пошукові, природоохоронні та інші роботи, що здійснюються відповідно до загальнодержавних програм;

2 заходи у галузі освіти, науки, культури, охорони здоров'я, фізичної культури, соціального забезпечення, що здійснюються установами та організаціями державного підпорядкування;

3 загальнодержавні централізовані програми, спрямовані на підвищення життєвого рівня народу, соціальний захист населення; на виплату пенсій;

4 на утримання органів державної влади і державного управління України, судів і прокуратури;

5 на утримання армії, органів державної безпеки, Національної гвардії, органів правопорядку;

6 на утримання матеріальних і фінансових резервів загальнодержавного значення, касової готівки тощо.

У загальнодержавному бюджеті передбачено фонд субвенцій місцевим бюджетам.

Крім зазначених витрат, із загальнодержавного бюджету фінансують заходи щодо ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, конверсію та структурну перебудову економіки, фонд інвалідів, фонд зайнятості, видатки за зовнішньоекономічними зобов'язаннями тощо.

Правила формування і виконання загальнодержавного бюджету встановлює Кабінет Міністрів України.

Найважливішими умовами подолання дефіциту держбюджету є скорочення державних витрат, режим жорсткої економії, передусім у тих галузях суспільного життя, де є потенційні можливості для нарощування індивідуальних зусиль як альтернативи соціальній пасивності, а також кардинальна реконструкція системи оподаткування.

3. Податки та податкова система.

Податки – це обов'язкові платежі в бюджет, які здійснюють фізичні та юридичні особи.

З допомогою податків забезпечується близько 80% надходжень в центральний державний бюджет і більше 70% — в місцевий.

Податки сплачуються з моменту розпаду первіснообщинного ладу і виникнення держави, але їх розгалужена система сформувалася лише при капіталізмі.

Виділяють прямі і непрямі податки.

Прямі податки поділяються на реальні та особисті. До реальних відносять податки на землю, будинки, промислові, торгові, банківські установи та грошовий капітал. До особистих - податки на доходи фізичних та юридичних осіб (подохідний, майновий, із спадщини, дарів тощо).

До непрямих зараховують митні збори, а також акцизи.

Як головне джерело бюджетних надходжень **податки виконують фінкальну і соціально - економічну функції** (стимулювання економічного зростання, структурні реформи, забезпечення оборони країни, розвитку освіти, охорони здоров'я, навколишнього середовища, пенсійного забезпечення тощо).

Прибуткові податки можуть бути:

- **прогресивними** – якщо зі зростанням доходу середня ставка податку зростає;
- **регресивними** – якщо середня ставка знижується зі зростанням доходу;
- **пропорційними** – коли середня ставка залишається незмінною незалежно від розмірів доходу.

Якщо державні видатки перевищують надходження, виникає **дефіцит державного бюджету**, якщо надходження перевищують видатки – **профіцит**.

Іншим джерелом поповнення державного бюджету є **державні позики**. Випуск позик створює **державний борг**.

За умов економічного спаду застосовується **стимулювальна фінкальна політика** – збільшення державних видатків і зменшення податків, що дозволяє збільшити сукупний попит, отже, обсяги виробництва і зайнятості. **Стримувальна фінкальна політика**, – скорочення урядових видатків та

підвищення податків, – дозволяє долати інфляційні процеси за умов економічного піднесення.

Основними принципами побудови податкової системи є:

- а) загальність;
- б) стабільність;
- в) обов'язковість;
- г) соціальна справедливість.

В даному контексті особливого значення набуває фінансова політика держави. **Фінансова політика**—це зміни, які вносить уряд країни у розміри та умови оподаткування, а також у розмір та порядок державних витрат з метою стабілізації економіки.

Згідно а одним із постулатів кейнсіанської теорії уряд для досягнення повної зайнятості та зниження інфляції повинен проводити цілеспрямовану фінансову політику. В період економічного спаду проводиться стимулююча фінансова політика, яка включає збільшення державних витрат або зниження податків, а найчастіше поєднуються обидва методи. Навпаки, якщо виникає загроза надлишкового попиту, що призводить до інфляції, то здійснюється стримуюча фінансова політика. Вона включає скорочення державних витрат або збільшення податків.

Проведення дієвої фінансової політики передбачає необхідність прийняття і здійснення законодавчими та виконавчими органами правильних і ефективних заходів. Стимулюючий характер фінансової політики може бути малоефективним, якщо він послаблює інвестиційні процеси, а також коли зміна валютного курсу значно послаблює дієвість цієї політики.

Податки, система оподаткування відіграють головну роль у формуванні доходної частини бюджету, регулюванні фінансових відносин загалом. Податок є універсальною, вихідною категорією, своєрідною «фінансовою клітиною», яка втілює головні суттєві риси та властивості фінансів у розвинутій економічній системі ринкового типу. Саме за ринкової економіки податкова система стає домінуючою у фінансових відносинах. Податки є не тільки способом утворення фінансових фондів різного рівня (бюджетів), а і найважливішою формою державного регулювання всіх сфер суспільного

відтворення.

Податки виконують фінансову (перерозподільчу), стимулюючу та соціальну функції, які існують у суперечливій єдності, обмежуючи одна одну. Призначення державної фінансової політики полягає в оптимальному поєднанні цих функцій. Наприклад, під час спаду виробництва, зростання безробіття доцільне збільшення державних витрат (інвестицій) і зменшення податків. У період зростання інфляції, навпаки, — зменшення витрат і збільшення податків. У реальному житті цілеспрямоване використання податків як економічних важелів регулювання економічних процесів потребує спеціального аналізу та застосування певних заходів макроекономічного регулювання. Це особливо важливо за умов стагфляції.

Стагфляція — стан економіки, який характеризується загальнотоварним та бюджетним дефіцитом, економічною кризою та гіперінфляцією, зростанням державного боргу, зниженням ресурсів національного доходу.

Податки можуть бути прогресивними і пропорційними (регресивними).

Особливістю прогресивного оподаткування є вища ставка податку за більшого розміру доходу. За пропорційного оподаткування кожна фізична або юридична особа сплачує одну й ту саму частку свого доходу (фіксовану ставку). У такому разі податок зростає повільніше ніж дохід. У практиці багатьох країн частіше зустрічаються різноманітні комбінації обох принципів оподаткування.

За принципом нарахування податки поділяють на прямі та непрямі. До прямих податків належать податки з доходів населення, з прибутку (доходу) підприємств і корпорацій, відрахування у фонди соціального страхування від безробіття, податки з нерухомості (земельний податок), податок зі спадщини та дарунків, автотранспортний збір тощо. Непрямі податки охоплюють акцизи, тобто встановлені державою або місцевими органами влади надбавки до роздрібних цін на певні групи товарів (алкогольні напої, тютюн тощо), податки з продажу, а також податок на додану вартість, яким обкладається лише додана безпосередньо виробником вартість товару, послуги. ПДВ є симбіозом прямого та непрямого оподаткування, тому що за його допомогою держава не тільки мобілізує в бюджет частину створеного в галузях матеріального виробництва чистого доходу, а й безпосередньо впливає на величину та динаміку роздрібних цін. Отже, ПДВ є своєрідним акцизом.

Зарубіжна економічна наука довела залежність між динамікою податкових ставок, доходами державного бюджету та частиною ВВП, яка обкладається податками (тобто є об'єктом оподаткування, податковою базою). Ця залежність проілюстрована Артуром Лаффером на графіку, який отримав в економічній теорії назву «Крива Лаффера» (рис. 4.2).

Аналіз кривої Лаффера дає підстави для висновку, що підвищення податкових ставок, яке супроводжується зростанням бюджетних доходів, має певну межу, за якою починається * заборонена зона оподаткування». Використання ставок податків, які перебувають у «забороненій зоні», значно скорочує доходи держави. Високі податки пригнічують підприємницьку ініціативу, стримують

прагнення до інвестицій, тобто спричиняють скорочення випуску продукції, провокують економічні злочини (приховування доходів від оподаткування). Сучасна економічна наука велику увагу приділяє теорії оподаткування та податкової політики, яка, на думку більшості економістів, повинна бути спрямована на стимулювання економічного зростання в довгостроковому періоді, поєднання економічної ефективності та справедливого оподаткування доходів.

Кредитна система ринкового господарства

Кредит виникає спочатку як випадкове явище, зумовлене ситуацією, коли у продавця є потреба продати свій товар, а в покупця немає грошей, щоб його придбати. Розв'язати таку суперечність можна завдяки передачі товару покупцеві з відстрочкою виконання платежу, тобто у кредит. З часом кредит набуває нових функцій, оскільки він необхідний суб'єкту, який намагається організувати виробництво за відсутності власних коштів. Передача товарів у кредит трансформується у позику грошових коштів. Термін «кредит» латинською означає «вірю», однак, довіри недостатньо, оскільки існує ризик несвоєчасного та неповного повернення кредиту. Тому актуальною за такої ситуації є страхова діяльність, яка забезпечує платні гарантії кредиторів від можливих ризиків несвоєчасного повернення кредиту позичальником. Усе це є одним із різновидів кредитно-фінансової діяльності.

Кредит — економічні відносини між суб'єктами ринкового господарства, суттю яких є надання кредитором позичальнику товару або грошей на засадах відстрочки платежу та платності за користування об'єктом кредиту.

Необхідною передумовою виникнення кредиту є існування товарно-грошових відносин та економічна відокремленість товаровиробників, їх функціонування на засадах комерційного (господарського) розрахунку. Кредитні відносини не можуть виникнути, якщо авансовані у виробництво кошти не здійснюють кругообіг, або коли суб'єкт, який хоче скористатися кредитом, не має постійного доходу. Не можуть користуватися кредитом установи, що перебувають на бюджетному фінансуванні. До передумов надання кредиту належать також наявність поточних або майбутніх доходів у позичальника, потреби у коштах, тобто тимчасове вивільнення коштів у одних суб'єктів та нестача в інших. Ця суперечливість вирішується за допомогою кредиту, який дає змогу позичальнику отримати необхідні кошти для розширення виробництва та для забезпечення власних потреб.

Кредитна система є сукупністю кредитних відносин, форм і методів кредиту, сукупністю кредитно-фінансових установ країни, групи країн у конкретний період. Основними елементами кредитної системи є банки та небанківські кредитно-фінансові установи (страхові компанії, фонди соціального страхування, пенсійні фонди, інвестиційні та холдингові компанії тощо).

Згідно з положенням НБУ «Про кредитування» суб'єкти господарської діяльності можуть користуватися банківським, комерційним, лізинговим, консорціум-ним, іпотечним, бланковим, споживчими кредитами.

Банківський кредит — кредит, який надається банками у грошовій формі на

умовах платності, строковості, повернення.

Основною функцією кредиту є акумуляція банками тимчасового вільних коштів та надання їх у позику господарюючим суб'єктом з метою одержання прибутку у формі позичкового капіталу.

Комерційний кредит — товарна форма кредиту, що втілює відносини у сфері перерозподілу матеріальних фондів у вигляді кредитної угоди між двома суб'єктами господарської діяльності.

Учасники кредитних відносин за комерційного кредиту можуть створювати платіжні засоби у вигляді векселів. Об'єктом комерційного кредиту можуть бути товари, виконані роботи, надані послуги з відстрочкою платежу.

Лізинговий кредит — відносини між юридичними особами, що виникають під час оренди майна і супроводжуються укладанням лізингової угоди.

Об'єктом лізингового кредиту є будь-яке нерухоме чи рухоме майно — виробниче обладнання та устаткування, машини, транспортні засоби тощо. Не можуть бути об'єктом лізингового кредиту земельні ділянки та інші природні ресурси.

Консорціумний кредит — акумуляція кредитних ресурсів у національній та іноземній валютах тимчасовими чи постійними об'єднаннями банків для кредитування великих лізингових, факторингових та інших угод або масштабних економічних програм на комерційних засадах.

Мета такого кредиту — зниження кредитних ризиків.

Іпотечний кредит — економічні відносини з приводу надання кредитів під заставу нерухомого майна.

Кредиторами в такому разі можуть бути іпотечні банки, спеціальні іпотечні компанії, а також комерційні банки. Позичальниками коштів — юридичні та фізичні особи, що мають об'єкти іпотеки (нерухомість).

Бланкові (незабезпечені) кредити — кредити, надані комерційним банком у межах власних коштів надійним позичальникам, що мають стабільні джерела погашення кредиту та високий авторитету банківських колах.

За використання такого кредиту застосовується підвищена відсоткова ставка.

Споживчий кредит — надається тільки в національній валюті резидентам України для придбання споживчих товарів довгострокового користування і послуг.

Фізичні особи можуть його використовувати, повертаючи поетапно частинами, якщо інше не передбачено умовами кредитного договору. Надають такий кредит у розмірі вартості об'єкту кредитування та в межах вартості предметів застави терміном не більше кількох років.

Кредитно-банківська система відіграє важливу роль у ринковій економіці.

Через неї проходить великий обсяг грошових розрахунків і платежів підприємств, організацій, населення. Вона мобілізує тимчасово вільні грошові кошти, заощадження та доходи різних верств населення, виконує посередницькі, інвестиційні, довірчі (трастові) та інші операції.

Кредитно-банківська система організовує та обслуговує рух головного

атрибута ринку — капіталу, забезпечує його залучення, акумуляцію та переливання у сфери виробництва, в яких виникає дефіцит капіталу, і де це потрібно суспільству. Отже, без кредитно-банківської системи нормальне функціонування ринкової економіки неможливе.

**КАФЕДРА УПРАВЛІННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ
У СФЕРІ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ**

**НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ
УКРАЇНИ**

ЗАТВЕРДЖУЮ

Начальник кафедри УтаОДСЦЗ
полковник служби
цивільного захисту

О.М. Соболь

„_____” _____ 200__р.

Лекція

з навчальної дисципліни «Економічна теорія»

Тема 1.4. Ринок, його структура та функції. Конкуренція та монополія.

Місце проведення: аудиторія за розкладом занять.

Час проведення: 80 хвилин.

Матеріальне забезпечення: мультимедійний проектор.

Цілі лекції:

Вивчити поняття ринку та його елементів.

Виховувати цілеспрямованість, принциповість, відповідальність за доручену справу.

Загальні методичні вказівки

1Перевірити наявність курсантів (студентів) на занятті.

2Записати на дошці тему лекції та навчальні питання.

3Викласти навчальний матеріал.

4Підвести підсумки та розкрити завдання для самостійного вивчення питань.

План лекції:

Вступ (актуалізація та мотивація вивчення теми) 3 хв.

1. Сутність ринку. Характерні риси ринку. Умови функціонування ринку. Класифікація ринків.

2.Основні елементи ринку.

3. Поняття ринкової інфраструктури.

4. Сутність і види конкуренції.

На самостійне вивчення виносяться питання, визначені в плані семінарського заняття.

НАВЧАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА:

1.Конституція України – Київ, 1996.

1.Закон України „Про товарну біржу”.

2.Закон України ”Про цінні папери і фондову біржу”.

3.Закон України „Про зайнятість населення”.

4.Господарський Кодекс України.

5. С.В.Мочерний. Економічна теорія. К., 2004

6.Долан Э. Дж. и др. Деньги, банковское дело и денежно–кредитная политика. Л., 1991

7.С.В. Мочерний. Економічна теорія. Посібник. К., 2001.

Тема 4 Ринок, його структура та функції . Конкуренція та монополія.

План лекції:

Вступ (актуалізація та мотивація вивчення теми)	3 хв.
1. Суть, структура та функції ринку. Інфраструктура ринку.	25 хв.
2. Основні елементи ринку. Закон попиту та пропозиції.	25 хв.
3. Конкуренція. Види конкуренції.	25 хв.
Підсумок лекції.	2 хв.
На самостійне вивчення виносяться питання, визначені в плані семінарського заняття.	

1. Суть, структура та функції ринку. Інфраструктура ринку.

В загальному вигляді ринок визначається як стихійний порядок організації економічної системи тієї, чи іншої країни. Але як показує досвід, саме така організація є найефективнішою.

Ринок характеризується передусім тим, що продукт в його умовах створюється не для власного споживання, а для споживання іншими через обмін.

На початку розвитку ринкових відносин ринком називали (аукціоном, базаром, біржею, ярмарком) місце, де відбувалися акти купівлі-продажу.

З розвитком економічних відносин з часом змінилося і визначення ринку.

В сучасному розумінні – ринок являє собою складне економічне явище, яке має декілька визначень:

Ринок — це інститут, або механізм, що зводить разом покупців (пред'явників попиту) і продавців (постачальників окремих товарів і послуг);

Ринок – певна історична форма суспільного обміну між юридично вільними особами результатами своєї праці з допомогою купівлі-продажу товарів.

Ринок – обмін, організований за законами товарного виробництва та обміну; сукупність відносин товарного і грошового обігу.

Основними соціально-економічними умовами виникнення і функціонування ринку є:

по-перше, суспільний поділ праці, завдяки якому відбувається спеціалізація виробників на виготовленні тих чи інших конкретних продуктів;

по-друге, економічне відособлення окремих виробників як власників.

Необхідною умовою ефективного функціонування ринку є також багатоманітність форм власності і видів господарювання, серед яких, як показує світовий досвід, чільне місце займає приватна власність.

Крім того, до важливих умов функціонування ринкової економіки необхідно також віднести:

свободу вибору (як споживчого, так і підприємницького);

наявність особистого інтересу;

конкуренцію;

реальну дієздатність товарно-грошового інструментарію, в першу чергу грошей, цін та

розвинутість ринкової інфраструктури — різного роду бірж та їх інститутів, маркетингових служб, інформаційно-посередницьких та інших фірм.

Розрізняють місцевий, національний (внутрішній) і світовий (зовнішній ринок).

Ринок як складне полісистемне утворення має надзвичайно багату структуру.

Його складовими є ринки:

- товарів та послуг,
- капіталу,
- фінансово-кредитний,
- валютних, трудових ресурсів,
- інформації,
- так званий тіньовий, а також
- ринкова інфраструктура.

Ринок забезпечує зв'язок між виробництвом і споживанням, безперервність і цілісність процесу відтворення.

Ринок виконує ряд функцій, **головними із яких є:**

- 1. регулююча,**
- 2. стимулююча,**
- 3. розподільча**
- 4. інтегруюча.**

Регулююча функція ринку забезпечує встановлення пропорцій в економіці. Через реалізацію законів вартості, попиту та пропонування, конкуренції та ін. ринковий механізм сприяє переливу капіталу та ресурсів між галузями. Однак в сучасних умовах регулювання економіки здійснюється не тільки ринком, але й державою та іншими інституціями.

Стимулююча функція ринку полягає в тому, що ті суб'єкти економіки, які працюють найбільш ефективно, отримують надприбутки, а ті, які не прагнуть

постійно вдосконалювати виробництво, стають банкрутами, не витримуючи конкурентної боротьби.

Розподільча функція виконується одночасно з двома попередніми. Єдина ринкова ціна диференціює доходи товаровиробників: найбільш енергійні процвітають, а інші все втрачають.

Інтегруюча функція ринку проявляється в тому, що ринок об'єднує всю економіку, розвиваючи систему горизонтальних і вертикальних зв'язків між галузями, регіонами, виробниками, в тому числі і зовнішньоекономічні зв'язки.

Кон'юнктура ринку – умови реалізації товарів, що складаються на кожний даний момент часу.

Кон'юнктура визначається насамперед співвідношенням попиту на товари та їх пропозицією.

Стан кон'юнктури характеризують:

- рівень товарних запасів в оптовій і роздрібній торгівлі,
- співвідношення грошових заощаджень населення й обсягу роздрібного товарообігу,
- динаміка цін, прибутків, проценту, курсів цінних паперів, зайнятості, і безробіття і т.ін.

Відправною точкою ринкової структури є ринок товарів та послуг.

Необхідною умовою ефективного функціонування ринку є також багатоманітність форм власності і видів господарювання, серед яких, як показує світовий досвід, чільне місце займає приватна власність. Крім того, до важливих умов функціонування ринкової економіки необхідно також віднести: свободу вибору (як споживчого, так і підприємницького); наявність особистого інтересу; конкуренцію; реальну дієздатність товарно—грошового інструментарію, в першу чергу грошей, цін та розвинутість ринкової інфраструктури — різного роду бірж та їх інститутів, маркетингових служб, інформаційно—посередницьких та інших фірм.

Важливим елементом ринку є ринкова інфраструктура.

Ринкова інфраструктура – це система підприємств, організацій, таких як біржі, банки, дилерські та брокерські контори, служби зайнятості, інформаційно-комерційні, оптові та постачально-збутові організації, пункти прокату і лізингу, за допомогою яких здійснюється рух товарів і послуг, грошей та цінних паперів, робочої сили. До інфраструктури відносяться також магазини, де продають предмети споживання.

Ринок як складне полісистемне утворення має надзвичайно багату структуру. Його складовими є ринки – товарів, капіталу, фінансово-кредитний, валютних, трудових ресурсів, інформації, так званий тіньовий, а також ринкова інфраструктура.

Кожний з перелічених елементів здатний функціонувати в так званому автономному режимі і тому має свою структурну побудову. Всі вони взаємодіють як частини єдиної системи, оскільки органічно пов'язані між собою в становленні і розвитку.

Ринкове середовище розмежовується за політико—адміністративними ознаками: ринки окремих областей, територій, регіонів, країн, світовий ринок. Крім того, в рамках конкретного ринкового середовища можуть функціонувати агенти різних форм власності і господарювання. Відповідно до цього ринок характеризується за критерієм конкурентоспроможності функціонуючих суб'єктів господарювання.

Відправною точкою ринкової структури є ринок товарів. Макроекономічні складові його — це ринки споживчих товарів і послуг, інвестицій та капіталу тощо.

Важливо звернути увагу на те, що надзвичайно важливим і складним структурним утворенням ринкової економіки є ринкова інфраструктура.

Інфраструктура - сукупність галузей і підприємств, зайнятих обслуговуванням суспільного виробництва. Розрізняють виробничу і невиробничу (соціальну) інфраструктуру.

Під інфраструктурою ринку розуміють систему державних, приватних і суспільних інститутів (організацій, установ), що обслуговують інтереси суб'єктів ринкових відносин і забезпечують їх ефективну взаємодію.

Основні функції ринкової інфраструктури полягають в тому, що вона через свої елементи: а) здійснює правове і економічне консультування підприємців і захист їх інтересів в державних і приватних структурах; б) забезпечує фінансову підтримку кредитування, включаючи лізинг, аудит, страхування нових господарських формувань тощо; в) сприяє матеріально-технічному забезпеченню і реалізації продукції підприємств; г) регулює рух робочої сили; д) створює необхідні умови для ділових контактів підприємців; е) здійснює маркетингове, інформаційне та рекламне обслуговування та інше.

Ці функції реалізуються через відповідні елементи ринкової інфраструктури, які можна згрупувати у наступні три блоки: 1) організаційно-технічна інфраструктура, куди входять товарні біржі і аукціони, торгівельні дома і торгові палати, холдінгові і брокерські компанії, інформаційні центри і ярмарки, пункти прокату і лізингу, державні інспекції, різного роду асоціації підприємців і споживачів, транспортні комунікації і засоби оперативного зв'язку; 2) фінансово-кредитна інфраструктура ринку, куди входять банки, фондові і валютні біржі, страхові і інвестиційні компанії, фонди профспілок та інших суспільних організацій, тобто усі ті, хто може і займається мобілізацією тимчасово вільних грошових ресурсів, перетворює їх в кредити, а потім і в капіталовкладення; 3) організаційно-дослідницька інфраструктура ринку включає наукові інститути, що вивчають ринкові проблеми: інформаційно-консультативні фірми, аудиторські організації, спеціальні учбові заклади. Інститути і організації, що входять в цю інфраструктуру вивчають динаміку ринкової ситуації, розробляють стратегію і такти поведінки підприємців на ринку, розробляють прогнози для уряду і підприємців, моделюють наслідки тих чи інших рішень, консультують, улагоджують конфлікти між партнерами, готують економістів, менеджерів і спеціалістів по маркетингу.

Існує спеціалізована інфраструктура, яка забезпечує ефективне функціонування окремих ринків — товарів, капіталів, праці (аукціони, торгово-промислові палати,

біржі, торгові доми, ярмарки, служби маркетингу, комерційне—інформаційні центри, брокерські, страхові, аудиторські, холдінгові компанії тощо.)

Основними елементами ринкової інфраструктури є банки і біржі.

Кожен сегмент ринку має свою установу.

Так, **товарна біржа** здійснює оптові торговельні операції за стандартами та зразками. Вона дає можливість визначити місткість ринку, умови конкуренції, обмінюватись інформацією.

На біржі продається не сам товар, а титул власності на нього або контракт на поставку товару, тому біржовий товар багато разів переходить з рук в руки. На біржі відбувається котирування цін. **Біржова ціна складається** за реальною оцінкою стану кон'юнктури ринку і є орієнтиром для всіх продавців і покупців. Тому товарну біржу розглядають як ринок ринків, вона регулює рух товарів.

Фондова біржа здійснює торгівлю цінними паперами – акціями, облігаціями, сертифікатами і т.п., вона забезпечує рух капіталу, прискорює його, що підвищує ефективність економіки. Фондова біржа є вторинним ринком.

Питання 2 Основні елементи ринку. Закон попиту та пропозиції.

Як відомо, основними елементами ринкового механізму господарювання є попит, пропозиція, ціна та конкуренція.

Попит - являє собою потребу в певному товарі, що забезпечена грошима. Розмір попиту визначається кількістю товарів, яка може бути реалізована на ринку за існуючими цінами.

Пропозиція - це сукупність товарів, які представлені на ринку. Її розмір визначається кількістю товарів, що пропонуються для продажу в певний період часу за існуючими цінами.

Ринкова ціна - це ціна, що встановлюється на ринку під впливом попиту та пропозиції.

Розрізняють **ціни попиту, пропозиції і рівноваги**.

Під **ціною попиту** розуміють граничну максимальну ціну, за яку покупці ще згодні брати товар,

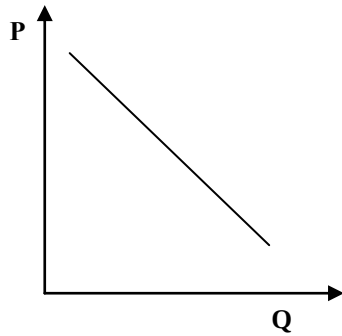
під **ціною пропонування** — граничну мінімальну ціну, за яку продавці ще готові пропонувати свій товар.

Ціна рівноваги — це ціна, за якої розмір попиту дорівнює розміру пропозиції.

Конкуренція - це боротьба між товаровиробниками за:

- сировинні джерела;
- ринки збуту;
- вигідні умови вкладення капіталу;
- за більший прибуток.

Між цими економічними категоріями існує тісний взаємозв'язок, що виражений в законах попиту й пропозиції. Закон попиту фіксує залежність попиту від ціни. Чим вища ціна, тим менше купують товарів. Це можна зобразити графічно.

P — ціна, Q — кількість товарів, що купується.

Із графіку стає очевидним, що при більш високій ціні P відповідає менший попит Q, а більш низькій ціні P відповідає більший попит Q. Графік

називається кривою попиту.

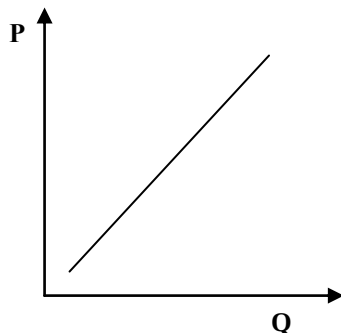
Залежність між кількістю товару, що купується на ринку та зміною цін на нього називається еластичністю попиту. Попит може бути еластичним, нееластичним або одиничним в залежності від того, збільшується, скорочується чи зостається незмінною загальна виручка від продажу при зниженні ціни.

Чисельний коефіцієнт еластичності попиту — це частка від ділення проценту збільшення кількості товару, що купується, на величину проценту зниження ціни. Еластичність попиту розраховується за формулою

$$E_d = \frac{\Delta Q, \%}{\Delta P, \%} = \frac{Q_2 - Q_1}{Q_1} : \frac{P_2 - P_1}{P_1} - \text{еластичність попиту за ціною};$$

Закон пропозиції фіксує залежність зміни пропозиції від зміни ціни. Чим вище ціни, тим вигідніше виробляти товар і тим більше товарів буде надходити на ринок.

Цю залежність можна також зобразити графічно.

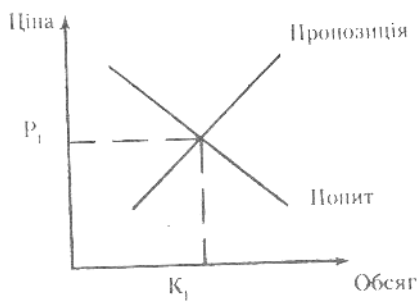

P — ціна, Q — кількість товарів, що надходить до ринку.

Із графіка видно, що меншій ціні P відповідає менша пропозиція Q, а більш високій ціні P — більша пропозиція Q. Графік називається кривою пропозиції.

По аналогії з попитом, поняття еластичність пропозиції означає відносну зміну кількості конкретного товару у відповідності зі зміною ринкових цін на нього.

Коефіцієнт еластичності пропозиції показує, як змінюється кількість товару, якщо ціна збільшиться чи зменшиться на певний процент.

Цей коефіцієнт визначається діленням відносної зміни кількості товарів на відносну зміну цін. Еластичність пропозиції розраховується за формулою

$$E_s = \frac{\Delta Q, \%}{\Delta P, \%} = \frac{Q_2 - Q_1}{Q_1} : \frac{P_2 - P_1}{P_1} - \text{еластичність}$$

пропозиції за ціною;

Графіки попиту й пропозиції можуть бути зображені в одній системі координат. В точці перетину кривих попит і пропозиція співпадають і відображають точку рівноваги. Яка утворює рівноважну ціну.

На розвиток ринкових відносин великий вплив має конкуренція яка виступає важливим важелем що впливає як на величину попиту так і на величину пропозиції.

Перейдемо до розгляду 3-го питання теми і визначимо сутність, види та роль конкуренції.

2. Конкуренція. Види конкуренції.

Конкуренція — суперництво між ринковими суб'єктами за найбільш вигідні умови виробництва і реалізації товарів.

Вона виступає як **об'єктивний економічний закон ринкової економіки**, як зовнішня примусова сила, що змушує виробників підвищувати ефективність виробництва, якість продукції, урізноманітнювати асортимент товарів, збільшувати нагромадження і розширювати виробництво.

Конкуренція створює постійну загрозу того, що при випуску неякісної чи дорогої продукції якийсь інший виробник перехопить споживача, доходи і призведе даного виробника до розорення.

Конкуренція — важливий елемент механізму саморегулювання ринку. Існує багато видів і форм конкурентної боротьби, головні з них:

- **конкуренція продавців** за найкращу позицію на ринку;
- **конкуренція покупців** — виникає, коли попит більший за пропонування. В результаті загальної боротьби на ринку встановлюється єдина ціна на товар.

Внутрішньогалузева конкуренція сприяє впровадженню у виробництво нової техніки і технології; **міжгалузева конкуренція** сприяє встановленню середньої норми прибутку.

Досконала конкуренція виникає на ринку, де багато покупців і продавців відсутні перешкоди до вступу в галузь, частка кожного підприємства в загальному обсязі ринкового пропонування не значна. Це, як правило **цінова конкуренція**, коли суперника подавляють зниженими цінами, переключаючи покупця на свої товари.

Недосконала конкуренція пов'язана з пануванням великих фірм. Розрізняють різні **ринкові структури недосконалої конкуренції**:

- **монополія** - ринок єдиного продавця,
 - **монопсонія** - ринок єдиного покупця,
- **олігополія** - ринок кількох продавців.

Нецінова конкуренція ведеться за допомогою реклами, підвищення якості товару, поліпшення умов збуту чи оплати. Характерна для монополій та ін.

Добросовісна конкуренція, коли дотримуються правових і певних етичних норм;

Недобросовісна — коли застосовують шпигунство, переманювання покупців, неправдиву рекламу тощо.

Головна перевага механізму ринкового саморегулювання полягає у досягненні за допомогою конкуренції і встановлення рівноважної ринкової ціни високої ефективності виробництва та ефективного розподілу ресурсів економіки.

Недоліки механізму ринкового саморегулювання:

- ринок повільно, або взагалі не реагує на потребу в докорінній перебудові економіки, яка вимагає великих витрат і не дає швидких результатів;
- ринок не підтримує саме існування некомерційних галузей людської діяльності (загальна освіта, фундаментальна наука тощо);
- ринок призводить до нерівномірного розподілу доходів;
- ринок не може попередити кризові явища в економіці.

Ці недоліки спричиняють необхідність державного регулювання ринкової економіки.

**КАФЕДРА УПРАВЛІННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ
У СФЕРІ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ**

НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ

ЗАТВЕРДЖУЮ

Начальник кафедри УтаОДСЦЗ
полковник служби
цивільного захисту

О.М. Соболь

„_____” _____ 200__р.

Лекція

з навчальної дисципліни «Економічна теорія»

Тема 2.3. Макроекономічна нестабільність ринкової економіки: безробіття та інфляція. Необхідність державного регулювання.

М. Харків

Місце проведення: аудиторія за розкладом занять.

Час проведення: 80 хвилин.

Матеріальне забезпечення: мультимедійний проектор.

Цілі лекції:

Вивчити поняття та сутність макроекономічної нестабільності та її проявів: безробіття, інфляції; напрями державного регулювання економіки.

Виховувати цілеспрямованість, принциповість, відповідальність за доручену справу.

Загальні методичні вказівки

1. Перевірити наявність курсантів (студентів) на занятті.

2. Записати на дошці тему лекції та навчальні питання.

3. Викласти навчальний матеріал.

4. Підвести підсумки та розкрити завдання для самостійного вивчення питань.

План лекції:

Вступ (актуалізація та мотивація вивчення теми) 3 хв.

1. Макроекономічна нестабільність.
2. Безробіття, його основні форми.
3. Інфляція, її визначення, види інфляції.
4. Роль держави в забезпеченні ефективності ринкової економіки, її стабільності.

Підсумок лекції. 2 хв.

На самостійне вивчення виносяться питання, визначені в плані семінарського заняття.

НАВЧАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Господарський Кодекс України.
2. Цивільний Кодекс України.
3. С.В.Мочерний. Економічна теорія. К., 2004

Тема 7: Макроекономічна нестабільність: безробіття та інфляція

План.

1. Безробіття, його форми. Соціально-економічні наслідки безробіття.
2. Соціальна політика держави
3. Причини і суть інфляції.
4. Види інфляції.
5. Наслідки та антиінфляційна політика.

Економічні терміни та категорії: інфляція, повзуча та галопуюча інфляція, гіперінфляція, суперінфляція, інфляція попиту, інфляція витрат, нуліфікація, ревалоризація, девальвація.

Багато представників різних напрямів економічної думки вважають безробіття центральною проблемою сучасного суспільства.

Безробіття — це незайнятість у виробництві та невиробничій сфері працездатного населення, що бажає мати роботу. Розрізняють декілька форм безробіття:

1. **Фрикційну форму** трудового резерву, що є нормою для процесу суспільного відтворення і не суперечить принципу повної зайнятості. Фрикційне безробіття обумовлене перепадами ринкової кон'юнктури і розрізняється за своєю тривалістю.
2. **Хронічне безробіття.** В міжнародній практиці особливу увагу надають довгостроковому безробіттю (звичайно 12 місяців і більше), яке переходить в хронічне і для якого притаманна нерегулярність занять у частини громадян, падіння їх життєвого рівня. Хронічне безробіття пов'язане з втратою навичок до праці, а нерідко — з розпадом соціально-психологічних підвалин особистості.
3. **Структурне безробіття.** Виникає звичайно на основі науково-технічних зрушень, в наслідку яких робоча сила за своїми професійно-кваліфікаційними характеристиками перестає відповідати вимогам економіки і не може використовуватись.
4. **Приховане безробіття.** Ця форма безробіття виникає тоді, коли кількість працівників на виробничих ділянках перевищує об'єктивно необхідну.
5. **Сезонне безробіття,** що виникає внаслідок сезонності праці в деяких галузях (сільське господарство, будівництво, туризм тощо).

Повна зайнятість не означає відсутності безробіття.

Під повною зайнятістю розуміється етап ринку праці при нульовому рівні циклічного безробіття.

Навіть якщо економіка працює на повну потужність, тобто з повним використанням ресурсів, в ній існує фрикційне і структурне безробіття. Їх сумарна величина утворює так званий природний рівень (природну норму) безробіття.

При повній зайнятості кількість безробітних завжди дорівнює числу вільних робочих місць.

З розвитком економіки величина природного рівня безробіття підвищується. Так, в 40-60-ті рр. природним вважався рівень безробіття 4%, у сучасних умовах 5-6%. Це сталося внаслідок декількох причин. По-перше, підвищилася частка жінок і молоді в загальному числі зайнятих, а серед них питома вага безробітних завжди вище. По-друге, за 80-90-ті рр. в розвинених країнах було створено систему виплат допомоги по безробіттю, внаслідок чого проблема пошуку роботи перестала бути для людини такою гострою, як раніше.

Рівень безробіття визначається як відношення кількості безробітних до загальної чисельності робочої сили.

Однак офіційна статистика враховує безробіття не завжди точно. По-перше, частина працівників зайнята неповний робочий день. Фактично це частково безробітні, хоч вони вважаються зайнятими. По-друге, частина працівників втратила надію знайти роботу і перестала реєструватися на біржі праці.

Офіційний рівень безробіття може виявитися завищеним, оскільки деякі люди, одержуючи допомоги по безробіттю, нелегально десь працюють.

Соціально-економічні наслідки безробіття.

Головний наслідок негативного порядку — це відставання ВВП від свого потенційного рівня.

Суспільство несе значні втрати через те, що частина робочої сили не знаходить застосування. Крім того, люди страждають від безробіття дуже нерівномірно. Так, серед службовців безробіття звичайно нижче, ніж серед робітників. Безробіття серед молоді вище, ніж серед дорослого населення, а серед жінок — вище, ніж, серед чоловіків.

Найбільш значні втрати від безробіття несе відносно менша частина людей, втрачаючих роботу, а саме ті, хто залишається без роботи тривалий період (протягом більше 15 тижнів).

Крім суто економічних втрат, безробіття супроводжується і соціальними витратами — втратою кваліфікації людини, кризою сім'ї, соціальною і політичною напруженістю в суспільстві.

Значне підвищення рівня безробіття в періоди сильних спадів може привести суспільство до сильних соціальних потрясінь. Ось чому держава прагне активно регулювати відносини в сфері зайнятості.

В усіх розвинених країнах розроблене законодавство про зайнятість.

Відповідні законодавчі акти прийняті і в Україні. В них передбачено регулювання зайнятості за допомогою проведення інвестиційної і податкової політики, направленої на раціональне розміщення продуктивних сил, підвищення мобільності працівників, застосування гнучких режимів праці з метою збереження і розвитку системи робочих місць. Для реалізації політики зайнятості створено Фонд сприяння зайнятості — державна служба зайнятості під керівництвом Міністерства праці та соціальної політики. Ця служба надає людям допомогу в отриманні роботи, реєструє безробітних, виплачує допомоги по безробіттю. Відповідно до законодавства місцеві

органи влади організують для безробітних виконання громадських робіт на період пошуку ними відповідної роботи. При цьому оплата таких робіт не може бути нижче мінімального рівня заробітної плати в державі. Передбачена також організація перепідготовки вивільнених працівників у випадку, якщо немає можливості підібрати їм роботу відповідно до їх кваліфікації. На період пошуку роботи безробітні отримують відповідну допомогу в розмірі не нижче за 50% середньої заробітної плати за місцем останньої роботи і не більше середньої заробітної плати в державі. В усіх інших випадках, в тому числі якщо людина уперше шукає роботу, розмір допомоги встановлюється не нижче за 75% мінімальної заробітної плати, а випускникам вузів і технікумів — не нижче мінімальної заробітної плати. Термін виплати допомоги, як правило, не перевищує 12 місяців протягом 3 років, якщо, звичайно, працівник не буде працевлаштований раніше. Крім допомоги по безробіттю, членам сім'ї безробітного надається матеріальна допомога, включаючи дотації за користування житлом, комунальними послугами, громадським транспортом в розмірі 50% мінімальної заробітної плати на кожного члена сім'ї. Якщо закінчився термін отримання допомоги по безробіттю, то безробітний також починає отримувати відповідну матеріальну допомогу.

Який фактичний рівень безробіття в розвинених країнах? Тут спостерігається великий розкид показників. Так, у США в середині 80-х рр. середньорічний рівень безробіття становив 7,5 %, у Японії — 2,8%, у Великобританії — 11,3%, у Німеччині — 7,2%, у Швеції — 2,8% робочої сили. Такі істотні міждержавні відмінності в рівнях безробіття пояснюються тим, що для кожної з них характерний свій природний рівень безробіття, а також тим, що кожна з них перебуває в різних фазах економічного циклу.

—2—

На даному етапі нашого суспільства значно зростатиме армія безробітних. Це вимагає від держави проведення активної соціальної політики на рівні держави та підприємств.

Соціальна політика — це комплекс соціально-економічних заходів держави, підприємств, організацій, місцевих органів влади, спрямованих на захист населення від безробіття, зростання цін, знецінення трудових заощаджень і т.ін.

Основними принципами проведення соціальної політики є:

1. Захист рівня життя шляхом застосування різних форм компенсації від підвищення цін і проведення індексації.
2. Надання допомоги найбіднішим сім'ям.
3. Надання допомоги на випадок безробіття.
4. Здійснення політики соціального страхування, встановлення мінімальної заробітної плати для працюючих.
5. Розвиток освіти, охорони здоров'я, навколишнього середовища переважно за рахунок держави.

За умов переходу України соціально орієнтованої ринкової економіки основний тягар соціального захисту лягає на державу та її виконавчі органи влади.

Щоб забезпечити такий захист необхідно насамперед у законодавчому порядку встановити основні соціальні гарантії, механізм їх реалізації та функції надання соціальної підтримки. Законодавчу основу програми соціального захисту населення закладено в Конституції України.

Зокрема стаття 46 Основного Закону наголошує на тому, що громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом. Це право, згідно Конституції, гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення; створення мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними. При цьому пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом.

—3—

Інфляція – *знецінення грошей в результаті перевищення кількості грошових знаків, що перебувають в обігу, над сумою цін товарів та послуг, тобто недотримання вимог закону грошового обігу.*

Інфляція зумовлює загальне падіння купівельної спроможності та зниження курсу національної валюти, перерозподіл частки національного багатства на користь підприємств – монополістів, держави, тіньової економіки та мафіозних структур.

Явище інфляції відоме приблизно з IV – III до нашої ери, тобто з моменту, коли грошовим товаром у світі утверджувалося срібло. Причиною знецінення була втрата довіри до монет, в яких при карбуванні закладалося менше металу порівняно з офіційно встановленою кількістю. Але постійного та загального характеру інфляція набуває на рубежі XIX – XX ст. разом з невідпинним розвитком та поглибленням ринкових відносин в суспільстві.

Сучасна інфляція має багатофакторний характер.

Основними її причинами є:

1) диспропорції між основними сферами народного господарства (між попитом і пропозицією, доходами і витратами держави тощо) і насамперед глибока деформація між групою „А” і групою „Б”.

2) монополістичні тенденції в економіці, які через механізм ціноутворення призводять до необґрунтованого підвищення цін на товари і послуги;

3) надмірні військові витрати;

4) зростання дефіциту державного бюджету, однією з вагомих причин якою є непропорційний ріст соціальних витрат (на виплату пенсій, стипендій, допомоги безробітним тощо). Разом з надмірними військовими витратами це призводить до зростання внутрішнього боргу і випуску в обіг зайвої маси грошей;

5) необґрунтоване підвищення заробітної плати, при якому темпи зростання перевищують темпи розвитку продуктивності праці;

6) крах золотого стандарту, що зумовлює відсутність обміну банкнот на золото;

7) дотації держави нерентабельним галузям і підприємствам, великий обсяг незавершеного будівництва;

8) надмірна кредитна емісія;

9) наявність маси посередників між виробниками і споживачами, кожен з яких підвищує ціни на товари і послуги.

Крім названих внутрішніх причин, існують і зовнішні.

До них належать:

- необґрунтоване встановлення валютного курсу при конвертації валюти;
- швидкий ріст цін на імпортовані товари та послуги;
- пострадянський синдром.

—4—

Методологічним ключем до аналізу видів інфляції є теорія грошей, яка передбачає багатогранність підходу при визначенні основних форм інфляції.

Залежно від темпів інфляційного процесу розрізняють три різновиди інфляції: повзучу, галопуючу і гіперінфляцію.

Повзуча інфляція – така інфляція, що досягає щорічно не більше *одноцифрового числа (наприклад 5%) і проявляється у постійному зростанні цін.* За повзучої інфляції безгосподарність та марнотратство, некомпетентність та економічна неграмотність керівництва країни покриваються за рахунок народу. Повзуча інфляція не спричиняє швидкоплинних і виразних негативних явищ в економічному житті. Водночас вона здатна виступати дійовим фактором збалансування грошово – фінансових та матеріально – речових ресурсів, прискорення технічного переозброєння виробництва, стимулює товаровиробників постійно дбати про зниження матеріалоємності і затрат живої праці. Проте вказані переваги повзучої інфляції можна досягти лише в умовах вільного ринку, конкуренції і підтримання рівноваги попиту – пропозиції.

Галопуюча інфляція – це така інфляція, яка набуває розміру двозначного числа щорічно. Вона супроводжується стрімким, стрибкоподібним підвищенням цін, охоплює всі сфери господарського життя і викликає серйозні негативні наслідки в економіці та соціальній сфері. Зростання індексів галопуючої інфляції практично не кероване (10 – 100%).

Гіперінфляція – надвисока і вкрай небезпечна інфляція, що як правило, веде до економічного паралічу, провокування гострих соціальних конфліктів та непередбачених катаклізмів. На перший план діяльності уряду висувається емісійна інфляція, потужність друкарського верстата (50% і більше на місяць). Міжнародний валютний фонд допускає 40% рівень інфляції і 2% рівень дефіциту держбюджету протягом року. В Україні ціни в 1993 році зростали щомісяця в середньому на 170%, що свідчило про супер – гіперінфляцію. Так за 1992 – 1993 р.р. ціни в Україні зросли в 2569 разів. За 1992-1995 р.р. споживчі ціни зросли у 80000 разів, а грошові доходи населення лише у 26,7 тисяч разів. Теорією грошей допускається і більш вузька класифікація факторних форм інфляції. Йдеться про виділення групи інфляційних форм, розвиток яких зумовлений монетарним фактором, та інфляційні форми, що розвиваються під впливом немонетарних чинників.

У першому випадку це, як правило, інфляція попиту, а у другому – інфляція витрат.

Інфляція попиту характеризується тим, що суспільство прагне витратити більше, ніж це дозволяють виробничі потужності економіки. Виробничий сектор не в змозі відповісти на підвищений попит збільшення реального об'єму продукції, що призводить до підвищення цін на товари.

Інфляція також може виникнути в результаті змін витрат. Це інфляція витрат. Її головна причина – це збільшення номінальної заробітної плати та підвищення цін на сировину та енергію.

—5—

Розгляд питань соціально – економічних наслідків інфляції є центральним в даній темі і передбачає перш за все, розгляд тих глибоких соціально – економічних наслідків, до яких призводить інфляція, а саме її крайня форма – гіперінфляція.

Отже, наслідки впливу гіперінфляції на макроекономічні процеси в цілому є завжди і у всіх аспектах деструктивними.

Необхідно звернути увагу на такі соціально – економічні наслідки інфляції:

1. Гіперінфляція призводить до розбалансування економічної рівноваги, порушення структури виробництва, підриває стимули довгострокових інвестицій, стримує процес нагромадження;
2. Відбувається перелив капіталу із сфери виробництва у сферу обігу, де більш швидкими темпами збільшується його кругообіг. За цих умов формується інфляційний мультиплікатор, який прискорює деструктивні процеси в економіці;
3. Знижуючи реальні доходи широких верств населення інфляція звужує ємність внутрішнього ринку, спотворює структуру попиту, посилює спекуляцію, тіньовий бізнес;

4. Гіперінфляція неодмінно призводить до кризи державних фінансів, що розвивається в наслідок швидкого знецінення податків та інших надходжень до державної скарбниці та одночасного зростання видаткової частини бюджету;
5. В умовах гіперінфляції відбувається натуралізація обміну. Гроші втрачають здатність виконувати функції міри вартості та засобу накопичення. За цих умов здійснюється стихійний перехід до бартерних операцій;
6. Розвиток гіперінфляції ослаблює зовнішньоекономічні позиції країни, зменшує її конкурентні позиції на світовому ринку, призводить до падіння валютного курсу національних грошей, знецінення їх;
7. В ході посилення інфляційного процесу загострюється дефіцит платіжного балансу, який викликає порушення зовнішньоекономічних пропорцій;
8. Політичні наслідки гіперінфляції, загострення соціальних конфліктів. Гіперінфляція, як правило призводить до урядових криз, згорання демократії, встановлення тоталітарних режимів. У зв'язку з цими процесами зростає значимість активної антиінфляційної політики, яка має займати чільне місце в політиці уряду та центральних банків будь-якої країни.

Ключова роль в процесі боротьби з гіперінфляцією та пошуку ефективних методів стабілізації грошового обігу належить державі, з боку якої можуть застосовуватися слідуючи засоби стабілізації:

1. Загальне підвищення народногосподарської ефективності;
2. Прискорення НТР;
3. Вдосконалення структури відтворення;
4. Розумна інвестиційна політика;
5. Конверсія військового виробництва;
6. Скорочення чисельності управлінського персоналу, вдосконалення його роботи;
7. Раціоналізація зовнішньоторгових та зовнішньоекономічних відносин;
8. Проведення фінансово – кредитної реформи;
9. Суворий контроль за виплатою коштів;
10. Продумана податкова політика;
11. Обмеження масштабів діяльності „тіньової економіки”;
12. Створення сприятливого клімату для середнього та малого бізнесу.

Проведення антиінфляційної політики з боку держави передбачає і застосування суто монетарних методів стабілізації грошового обігу. Розрізняють такі три з них:

1) Нуліфікація (лат. Nulificatio – знищення) *означає такий різновид грошової реформи, коли знецінені грошові знаки анулюються, тобто оголошуються недійсними.* Цей метод використовується за наявності суперінфляція. Він мав місце під час проведення грошової реформи 1922 – 1924 р.р. в колишньому СРСР коли один новий карбованець обмінювався на 50 млрд. старих, під час проведення грошової реформи 1996 року в незалежній Україні коли обмінний курс складав за 1 гривню – 100000 купонокарбованців.

2) Ревалоризація – *це повернення попередньої купівельної сили грошовим знакам.* Для цього з обігу вилучаються зайві гроші. Цей метод застосовується за незначної інфляції.

3) Девальвація – *означає зниження обмінного курсу (ціни) валюти порівняно з іноземною.* Протягом 1991 – 1994 років радянський карбованець був декілька разів девальвований, внаслідок чого його комерційний курс щодо американського долара на кінець 1991 року становив близько 100 карбованців, а у березні 1995 року – понад 5000 карбованців. В Україні курс купона до долара з жовтня 1992 року по лютий 1995 року знизився з 340 до 150 тисяч карбованців, тобто більше ніж в 440 разів.

Питання для самоконтролю.

1. В чому полягає суть інфляції.
2. Назвіть і поясніть основні види інфляції.
3. Які основні причини інфляції в Україні.
4. Які види інфляції властиві економіці України.

Назвіть монетарні методи стабілізації грошової системи.